

ΜΙΑ ΠΛΗΘΥΝΤΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟ ΓΥΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ*

Δύο προκαταρκτικές κουβέντες για το παρόν κείμενο. Η αρχική ιδέα για έναν απολογισμό της ελληνικής ανθρωπολογίας τη μεταπολιτευτική περίοδο προτάθηκε από τον Γρηγόρη Ανανιάδη και τον Στέφανο Πεσμαζόγλου πριν από δέκα περίπου χρόνια, στο πλαίσιο του σχεδιασμού ενός αφιερώματος για τα είκοσι χρόνια των *Σύγχρονων Θεμάτων*. Το συνολικό σχέδιο προχώρησε με αποσπασματικό τρόπο¹ αλλά και εγώ καθυστέρησα να ανταποκριθώ, ωστόσο το ενδιαφέρον μου στην υλοποίηση αυτής της ιδέας ανανεώθηκε όταν κλήθηκα από τον Jean Cuisinier να επιμεληθώ ένα ειδικό τεύχος της γαλλικής επιστημονικής επιθεώρησης *Ethnologie Française* για την Ελλάδα.² Η παρούσα επισκόπηση της εθνογραφικής γραμματείας για τον ελληνικό χώρο την περίοδο 1993-2003, που δημοσιεύτηκε σε μια πρώτη μορφή στο ειδικό αυτό τεύχος,³ συνιστούσε το κείμενο πλαίσιο για το εθνογραφικό προφίλ της Ελλάδας τη δεκαετία του '90. Τέλος, όπως ήρθαν τα πράγματα η έκδοση του παρόντος κειμένου αποφασίστηκε να συμπεριληφθεί στο αφιέρωμα των *Σύγχρονων Θεμάτων* στην κοινωνική ανθρωπολογία, αφιέρωμα που συμπίπτει με τον εορτασμό των είκοσι χρόνων λειτουργίας του πρώτου ελληνικού Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Πριν προχωρήσουμε στο κυρίως θέμα έχει σημασία να τοποθετηθούν, και με κάποια ακρίβεια στη σύγχρονή τους διάσταση, ορισμένες θεμελιακές έννοιες, όπως 'κοινωνική ανθρωπολογία' και 'εθνογραφία', καθώς και οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους οι παραπάνω έννοιες επιδέχονται τον επιθετικό προσδιορισμό 'ελληνική'. Έτσι θα γίνει πιο σαφής ο θεωρητικός και ερευνητικός τόπος στο πλαίσιο του οποίου κινείται η παρούσα επισκόπηση. Η κοινωνική ανθρωπολογία έχει ορισθεί ως η συγκριτική μελέτη 'άλλων κοινωνιών ή πολιτισμών', της 'πολιτισμικής ετερότητας' ή ακόμη και των κοινωνικών και πολιτισμικών διαστάσεων των 'κοινών τόπων', των άλλων όσο και των δικών μας. Σε κάθε περίπτωση τέτοιοι ορισμοί αναδεικνύουν, άμεσα ή έμμεσα, την πολιτισμική απόσταση που

* Ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης διδάσκει Κοινωνική Ανθρωπολογία στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

βρίσκεται στο επίκεντρο του ανθρωπολογικού εγχειρήματος, περιγράφουν τη δια-πολιτισμικότητα ως όρο της ανθρωπολογικής γνώσης. Να το θέσω διαφορετικά: η ανθρωπολογία διαπερνάται από μια ξενότητα, την ξενότητα του ανθρωπολόγου απέναντι στους ανθρώπους που μελετά αλλά και συνακόλουθα απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό. Χωρίς την αύρα αυτής της ξενότητας και τη δημιουργική ένταση που αυτή παράγει δεν νοείται ανθρωπολογία.

Ωστόσο η γενική αυτή επισήμανση πρέπει να εξειδικευθεί παραπέρα μέσα από τη διασαφήνιση της σχέσης της ανθρωπολογίας με την εθνογραφία. Εθνογραφία είναι η συστηματική, σε βάθος επιτόπια έρευνα διά της συμμετοχικής παρατήρησης σε μια συγκεκριμένη κοινωνία και τα προϊόντα, κυρίως (άλλα όχι αποκλειστικά) υπό τη μορφή γραπτού έργου, που προκύπτουν από αυτήν την έρευνα. Κοινωνική ανθρωπολογία είναι τα εννοιολογικά εργαλεία, οι θεωρίες, τα σχήματα ερμηνείας ή κατάταξης, που συγκροτούνται μέσα από τη συγκριτική επεξεργασία του εθνογραφικού υλικού που διαθέτουμε για διαφορετικές κοινωνίες. Το ανθρωπολογικό εγχείρημα προϋποθέτει λοιπόν, το συνδυασμό αυτών των δύο κινήσεων, της εθνογραφικής εμπάθυνσης στο ειδικό και της συγκριτικής αναγωγής στο γενικό.

Ο όρος 'ανθρωπολογία' αναφέρεται συνήθως στο υποκείμενο της ανθρωπολογικής πρακτικής, όπως αυτό προσδιορίζεται σε σχέση με την εθνικότητά του, τη γλώσσα ενδεχομένως στην οποία γράφει ή τη χώρα στην οποία εργάζεται. 'Ελληνική ανθρωπολογία' είναι η ανθρωπολογία που πραγματοποιείται από Έλληνες, ανεξάρτητα από το ερευνητικό πεδίο (Ελλάδα ή αλλού) στο οποίο την εξασκούν, και υπ' αυτήν την έννοια περιλαμβάνει το έργο των ελλήνων εθνογράφων που μελετούν την Ελλάδα ή και άλλες κοινωνίες, όχι όμως και το έργο των ξένων εθνογράφων για την Ελλάδα που ανήκει στην παράδοση από την οποία προέρχονται. Ο όρος 'εθνογραφία' αναφέρεται κυρίως στο αντικείμενο της ανθρωπολογικής έρευνας, στη χώρα ή περιοχή της εθνογραφικής έρευνας. 'Ελληνική εθνογραφία' είναι επομένως η εθνογραφική έρευνα στην Ελλάδα και τα προϊόντα της ανεξάρτητα από την εθνικότητα του εθνογράφου ή την παράδοση στην οποία υπηρετεί. Τέλος, 'ανθρωπολογία της Ελλάδας' είναι ο λόγος που αναφέρεται στην Ελλάδα και προκύπτει από τις εφαρμογές των ανθρωπολογικών εργαλείων όχι μόνο σε εθνογραφικά (βλ. ελληνική εθνογραφία) αλλά και σε μη εθνογραφικά υλικά, όπως για παράδειγμα προφορικές ιστορίες, αρχειακό υλικό, ή, υπό προϋποθέσεις και λαογραφικό υλικό.

Οι παραπάνω ορισμοί κάθε τι άλλο παρά αποτελούν εκδηλώσεις φιλολογικού σχολαστικισμού. Συνιστούν επιλογές με σημαντικές προεκτάσεις, τόσο γνωστικές όσο και πολιτικές. Γνωστικές μεν, στο βαθμό που επιτρέπουν την αναπαραγωγή του ανθρωπολογικού εγχειρήματος στις νέες συνθήκες παραγωγής της πολιτισμικής διαφοράς όσο και του μεταλλασσόμενου πεδίου των κοινωνικών επιστημών. Πολιτικές δε, στο βαθμό που υπηρετούν ένα συγκεκριμένο σχέδιο για την ανθρωπολογία στην Ελλάδα, ένα σχέδιο ανάπτυξης μιας αυτοδύναμης, διακριτής επιστημονικής ταυτότητας, σχέδιο που δίνει προτεραιότητα στην κλασική εθνογραφική μέθοδο, παραπέμπει στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία όχι με όρους κατανάλωσης αλλά παραγωγής μέσα από εθνογραφικές εφαρμογές στην οικεία και σε

'άλλες' κοινωνίες και καλεί στην παραγωγή ελληνόφωνου ανθρωπολογικού λόγου.

1. Περιοδολόγηση

Ας περάσουμε στο κυρίως ζήτημα. Η περασμένη δεκαετία, που σηματοδεύτηκε από την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την έξαρση των βαλκανικών εθνικισμών, απετέλεσε διεθνώς μια περίοδο άνθισης της ανθρωπολογίας και εξάπλωσής της στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Υπήρξε επίσης και η καλύτερη μέχρι σήμερα, στιγμή για τις ανθρωπολογικές σπουδές που αναφέρονται στην Ελλάδα. Η εθνογραφία της Ελλάδας δημογραφικά αναπτύχθηκε, αν και θεωρητικά παρέμεινε στον αστειρισμό της αγγλοσαξονικής ανθρωπολογικής σκέψης, απέκτησε νέα θεσμικά ερείσματα, κυρίως στην Ελλάδα, όπου θεσμοθετήθηκαν οι μεταπτυχιακές ανθρωπολογικές σπουδές, καθώς και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τέλος, ο αριθμός των σχετικών δημοσιευμάτων πολλαπλασιάστηκε.³ Η πρόοδος αυτή εκφράστηκε και στο διεθνή χώρο των νεοελληνικών σπουδών, όπου η ανθρωπολογία κυριάρχησε, καταλαμβάνοντας την ηγεμονική θέση την οποία κατείχε μέχρι τότε η λογοτεχνία.⁴

Για να κατανοήσουμε το περιεχόμενο αυτών των ενθαρρυντικών εξελίξεων, που παρακολουθούν αντίστοιχες διεθνείς διεργασίες, θα πρέπει να τις εντάξουμε στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο των εθνογραφικών σπουδών της Ελλάδας και να τις συσχετίσουμε με την αμέσως προηγούμενη και καθοριστική περίοδο, την κρίσιμη πενταετία (1987-1992) της θεσμικής ανάπτυξης και αλλαγής του θεωρητικού παραδείγματος. Μια τέτοια περιοδολόγηση είναι σχετικά εύκολη. Σε αντίθεση με άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, στην Ελλάδα δεν διαμορφώθηκε θεσμικά μια γηγενής ανθρωπολογία με αναφορά σε άλλες κοινωνίες αλλά ιστορικά επικράτησε μια εθνοκεντρική παράδοση λαογραφίας, ξένη προς το μεθοδολογικό κανόνα της σε βάθος συμμετοχικής παρατήρησης. Έτσι, η εθνογραφία της Ελλάδας γεννήθηκε μεταπολεμικά στο πλαίσιο της αγγλοσαξονικής ανθρωπολογίας, την περίοδο της επέκτασής της στη Νότια Ευρώπη. Ευτύχησε, μάλιστα, να διαθέτει ως σημείο αναφοράς ένα από τα αρχετυπικά κείμενα της ευρωπαϊκής ανθρωπολογίας, το *Honour, Family and Patronage* του John Campbell. Η μελέτη του Campbell (1964) για τους ημινομάδες κτηνοτρόφους της ΒΔ Ελλάδας, τους Σαρακατσάνους, πέρα από τις υψηλές ποιοτικές προδιαγραφές έρευνας που εφάρμοσε, έθεσε τους όρους για την ανθρωπολογική πρόσληψη της ελληνικής κοινωνίας από την πρώτη γενιά εθνογράφων. Υπ' αυτήν την έννοια αποτελεί ορόσημο στο χρόνο: η περίοδος της μεγάλης της επίδρασης συνιστά την κλασική περίοδο της ελληνικής εθνογραφίας (Παπαταξιάρχης 2003).⁵

Όπως εύστοχα έχει επισημάνει η Jane Cowan (1995), ο Campbell και συνολικότερα οι πρώτοι εθνογράφοι υπηρέτησαν την στρατηγική ανάδειξης μιας «ριζικής διαφορετικότητας», μέσα από ένα μίγμα ουμανισμού και σχετικισμού. Με αυτήν τη λογική ρητά τοποθέτησαν την Ελλάδα, όπως και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου στη Μεσόγειο, δίπλα στην Αφρική. Στο κλίμα του μεταπολεμικού δομολειτουργισμού, τον οποίο βέβαια την ίδια εποχή ο Evans Pritchard αμφισβητούσε, θεμελιώσαν αυτήν την κατάταξη στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων:

περιέγραψαν μια κοινωνία ενιαία και ομοιογενή, οικοδομημένη πάνω στη σχετικά μικρή οικογένεια και την αμφιπλευρική συγγένεια. Η Ελλάδα στα μάτια τους ήταν μια αφρικανική χώρα χωρίς τις ομάδες γραμμικής καταγωγής (και τις αντίστοιχες πρακτικές). Έμβλημα αυτής της ταξινόμησης ανακηρύχθηκε το αξιακό ζεύγος της «τιμής» και της «ντροπής».

Το θεωρητικό αυτό μοντέλο αμφισβητήθηκε έντονα την πενταετία 1986/7-1991/2, όταν διαμορφώθηκαν οι όροι τόσο για μια παραδειγματική στροφή στον εθνογραφικό τρόπο θεώρησης της Ελλάδας όσο και για την σημαντική αλλαγή στην ίδια την εθνοτική σύνθεση της κοινότητας των ανθρωπολόγων που εξειδικεύτηκαν στον ελληνικό χώρο. Από τις πλούσιες διεργασίες αυτής της μεταβατικής περιόδου θα διακρίνω πρώτον, το *Anthropology through the Looking Glass* (1987), του Βρετανού ανθρωπολόγου Michael Herzfeld, ένα βιβλίο που είδε την ιστορική διαμόρφωση της ανθρωπολογίας μέσα στον «καθρέπτη» της γένεσης της νεοελληνικής ιδεολογίας, και δεύτερον, μια σειρά συλλογικών τόμων (Dubisch 1986, Loizos και Papataxiarchis 1991, Παπαταξιάρχης και Παραδέλλης 1992), οι οποίοι δημοσιεύθηκαν στην αρχή και το τέλος αυτής της μεταβατικής περιόδου και απετέλεσαν την κορύφωση μιας μακράς ενασχόλησης των εθνογράφων της Ελλάδας (κυρίως γυναικών) με το φύλο. Τα παραπάνω κείμενα, το καθένα με τον τρόπο του, σηματοδότησαν την τομή με το παρελθόν.

Το *Anthropology through the Looking Glass* δημοσιεύθηκε το 1987, σε μια χρονική στιγμή που χαρακτηρίστηκε ως «πειραματική»,⁶ ένα μόλις χρόνο μετά την εμφάνιση του μανιφέστου μιας σημαντικής μεθοδολογικής αναθεώρησης στην ανθρωπολογία, του *Writing Culture* (1986),⁷ και ένα χρόνο πριν την κλασική εργασία του James Clifford, *The Predicament of Culture* (1988).⁸ Φέρνοντας την ελληνική περίπτωση της λαογραφίας σε συγκριτική παραβολή με τον ανθρωπολογικό εξελικτικισμό, χρησιμοποιώντας την έννοια της «ετυμολογίας», δάνειο από την *Νέα Επιστήμη* του Giambattista Vico, ο Herzfeld κήρυξε τον πόλεμο στον ανθρωπολογικό εξωτισμό, και τοποθέτησε την Ελλάδα στο επίκεντρο μιας μεγάλης ανθρωπολογικής συζήτησης. Ειδικότερα αμφισβήτησε τα μέχρι τότε κυρίαρχα σχήματα ανθρωπολογικής κατάταξης κυρίως, ως προς τις υποστασιοποιητικές τους επιπτώσεις, δηλαδή την εξωτικοποίηση των σύγχρονων Ελλήνων ως ευρωπαίων «θαγενών». Έτσι επιβεβαίωσε πανηγυρικά τη συγκρισιμότητα της Ελλάδας με την (Δυτική) Ευρώπη,⁹ την «Δύση» και εντέλει, με την ίδια την ανθρωπολογία. Κατέστησε, με άλλα λόγια, την ελληνική περίπτωση μέρος μιας δυναμικής και πολυσχιδούς νεωτερικότητας. Παράλληλα, προσέγγισε κριτικά τον ανταγωνισμό «Δύσης» και «Ανατολής» στο εσωτερικό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, είδε τον ελληνικό «πολιτισμικό δυισμό», την αντίστιξη των δυο όψεων της εθνικής ταυτότητας «Ρωμιός»/«Έλληνας» με όρους αμοιβαίας συνάφειας ως διαστάσεις μιας ενιαίας πρακτικής, της «δισημίας».¹⁰ Τέλος, κάλεσε σε μια αναστοχαστική εγρήγορση πάνω στα εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούμε: το ασφαλές αντίδοτο στην υποστασιοποίηση του άλλου είναι να μη θεωρήσουμε τους δικούς μας αναπαραστατικούς μηχανισμούς ως δεδομένους, αλλά αντίθετα, να εστιάσουμε στην αναπαράσταση ως μέσο δημιουργίας της ετερότητας.

Από την άλλη πλευρά, μια σειρά από συλλογικούς τόμους καθιέρωσαν το φύλο ως μια νέα εθνογραφική ματιά. Το *Gender and Power in Rural Greece* (Dubisch 1986) ολοκλήρωσε τη μετάβαση στο πλαίσιο της ελληνικής εθνογραφίας από την ανθρωπολογία των γυναικών σε μια νέα θεωρητική προβληματική, που ξεκάθαρα χρησιμοποιούσε το φύλο ως αναλυτικό εργαλείο για να αποφυσικοποιηθούν οι αντιλήψεις για τον εαυτό, και να έρθει στο επίκεντρο της συζήτησης το θέμα της εξουσίας. Λίγα χρόνια αργότερα, το *Contested Identities* (Loizos και Papataxiarchis 1991) μαζί με έναν «αδελφό» συλλογικό τόμο, το *Ταυτότητες και Φύλο* (Παπαταξιάρχης και Παραδέλλης 1992),¹¹ πήγαν ένα βήμα πιο πέρα: μετέφεραν τις πλούσιες διεργασίες γύρω από τη θέση των γυναικών και τη γυναικεία εξουσία στο θεματολογικό πυρήνα του ιστορικά κυρίαρχου παραδείγματος, στη συγγένεια. Εφάρμοσαν, με λίγα λόγια, μια θεωρητική οπτική, που αποφυσικοποιεί το φύλο, στη μελέτη της οικογένειας, της συγγένειας και, κυρίως, της κοινωνικότητας σε πεδία εκτός του γάμου και της οικιακότητας -κίνηση καλά συγχρονισμένη με άλλες, αντίστοιχες απόπειρες στη διεθνή, κυρίως αγγλοσαξονική, ανθρωπολογία.¹² Με σεβασμό στους προγόνους, οι συγγραφείς του *Contested Identities* έδωσαν μια νέα έμφαση στο υποκείμενο και ειδικότερα στους τρόπους με τους οποίους εννοιολογείται πολιτισμικά η ατομική ταυτότητα, χωρίς ωστόσο να αποδεδειχθούν από την ιστορικά κυρίαρχη έμφαση στο «κοινωνικό». Το *Contested Identities* ανέδειξε το πολιτισμικά ορισμένο και ποικίλο περιεχόμενο της κοινωνικότητας, υπογράμμισε την ύπαρξη άλλων πολιτισμικών λόγων δίπλα στην κυρίαρχη ιδεολογία της συζυγικής οικιακότητας. Άλλοι λόγοι, άλλες κοινωνικότητες

Το φύλο σημάδεψε την πορεία της εθνογραφικής έρευνας στην Ελλάδα. Πρόσθεσε νέα πεδία μελέτης και συζήτησης, όπως το σώμα, τη σεξουαλικότητα ή το συναίσθημα και ανανέωσε την προσέγγιση των κλασικών ζητημάτων, τα οποία οι πρωτοπόροι έρευνητες του J. Campbell και της E. Friedl είχαν φέρει στο προσκήνιο -την οικογένεια, το κράτος, τις αξίες. Κυρίως, εμπέδωσε την παραδειγματική στροφή στον τρόπο θεώρησης της ελληνικής κοινωνίας από το δομολειτουργισμό και το δομισμό σε μια νεότερη προσέγγιση, τη θεωρία της κατασκευής, που αναλυτικά δίνει βάρος στην εννοιολόγηση των διαφόρων όψεων της κοινωνικής ζωής και στην ποικιλία αυτών των εννοιολογήσεων στο εσωτερικό της κοινωνίας. Τέλος, άλλαξε συνολικότερα την στρατηγική σύγκρισης και κατάταξης της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με το ευρύτερο περιβάλλον και σε κατευθύνσεις ανάλογες με αυτές που πρότεινε ο Herzfeld. Μετά το φύλο τίποτα δεν ήταν όπως πριν.¹³

Εν κατακλείδι, οι δύο δρόμοι της αναθεώρησης των ιστορικά κατεστημένων συμβάσεων της ελληνικής εθνογραφίας συνέκλιναν σε μια πιο εξισορροπημένη προσέγγιση των πολιτισμικών και κοινωνικών διαστάσεων της δράσης, καθώς και στην αμφισβήτηση της έννοιας της «Μεσογειακότητας» ως κατατακτήριου σχήματος.¹⁴ Την ανθρωπολογία της διαφοράς διαδέχεται, χωρίς ωστόσο και να υποκαθιστά πλήρως, μια ανθρωπολογία της ομοιότητας. Η «νέα ανθρωπολογία»¹⁵ δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη συνάφεια της ελληνικής με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες από τις οποίες προέρχονται οι ξένοι και στις οποίες σπουδάζουν οι έλληνες εθνογράφοι, περιγράφει την Ελλάδα ως μία

σύνθετη, διαφοροποιημένη ευρωπαϊκή κοινωνία. Έτσι, στη θέση του ολιστικού (σχεδόν μονολιθικού) πλέγματος των αξιών και πρακτικών της οικογενειοκρατίας (δηλαδή της «τιμής» και της «ντροπής») αναδεικνύονται νέες θεματολογίες από τις οποίες ξεχωρίζουν δύο διακριτοί ερευνητικοί ορίζοντες: ο ένας επικεντρώνεται στην «νεωτερικότητα», ο άλλος στην ατομική (και κατ' επέκταση συλλογική) «ταυτότητα». Ο πρώτος αποτελεί προέκταση της προβληματικής για το δισημικό χαρακτήρα της νεοελληνικής ταυτότητας. Ο δεύτερος συνεχίζει τις πιο κλασικές ενασχολήσεις με την μικρο-κοινωνιολογία της καθημερινότητας. Κοινό τους υπόβαθρο, η στροφή στο υποκείμενο, που προσεγγίζεται σε σχέση με τις ιστορικά και πολιτισμικά ορισμένες διαδικασίες συγκρότησής του, και η μεγαλύτερη θεωρητική εγρήγορση.

Η παρούσα επισκόπηση δεν μπορεί παρά να είναι συνοπτική.¹⁶ Στόχος μου είναι να παρουσιάσω τις τάσεις που επικρατούν στην εθνογραφική μελέτη της ελληνικής κοινωνίας την τελευταία δεκαετία στο πλαίσιο των ευρύτερων ανθρωπολογικών εξελίξεων της μεταπολίτευσης και με κύριο άξονα προσέγγισης τόσο τις θεματικές όσο και τις θεωρητικές οπτικές που επικρατούν αυτή την περίοδο. Επίσης, θέλω να σχολιάσω τη δημογραφική και θεσμική «ελληνοποίηση» της εθνογραφικής έρευνας στην Ελλάδα και τις επιπτώσεις της στις διαδικασίες διαμόρφωσης της ταυτότητας της ελληνικής ανθρωπολογίας.

2. Θεματικές: Εθνογραφικές ψηφίδες¹⁷

Η ανθρωπολογία εντάχθηκε στον ευρύ συνασπισμό των κοινωνικών επιστημών, που συγκροτήθηκε την μεταπολιτευτική περίοδο γύρω από την ιστορική κοινωνιολογία και την οικονομική και κοινωνική ιστορία, ως ένα είδος αγροτικής μικρο-κοινωνιολογίας, εξειδικευμένης στη μελέτη των 'πρωτοβάθμιων' μορφών κοινωνικότητας στον οικιακό κυρίως, χώρο και ευαισθητοποιημένης πάνω στο ρόλο που παίζουν οι αξίες στη διαμόρφωση των συμπεριφορών. Ακόμα και οι λίγες εξαιρέσεις σε αυτήν την ερευνητική εξειδίκευση έτειναν να την ενισχύσουν στο βαθμό που αναδείκνυαν την αγροτικότητα των μεγάλων πόλεων.

Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος των εθνογράφων από τον αγροτικό στον αστικό χώρο αρχίζει τη δεκαετία του '80 και οριστικοποιείται τη δεκαετία του '90, μια εξέλιξη που παρακολουθεί τους δυναμικούς ρυθμούς της μεταπολιτευτικής αστικοποίησης. Αυτό συνέβαλε στην υπέρβαση του ιστορικού καταμερισμού της ερευνητικής εργασίας ανάμεσα στους ανθρωπολόγους και τους κοινωνιολόγους που είχαν σχεδόν το μονοπώλιο της μελέτης του αστικού χώρου. Σήμερα πλέον η εθνογραφική μελέτη φαινομένων στον αστικό ή ημιαστικό χώρο είναι ο κανόνας (Faubion 1993, Panourgia 1995, Argyrou 1996, Καυτατζόγλου 1997, Yalouri 2001, Παπαγαρουφάλη 2002, Malaby 2003),¹⁸ ενώ η μελέτη μετασχηματισμών (Just 1994), όπως η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας ή του τουρισμού (Galani-Moutafi 1993, Moore 1995), που ανααιρούν την αγροτικότητα της «υπαίθρου χώρας», προσελκύουν το ενδιαφέρον κοινωνιολόγων και γεωγράφων που εφαρμόζουν και ανθρωπολογικές μεθοδολογίες (Κασίμης και Λουλούδης 1999).

Επίσης την ίδια δεκαετία εμπλουτίζεται ο εθνογραφικός χάρτης της Ελλάδας με την προσθήκη νέων γεωγραφικών περιοχών. Ιστορικά η ελληνική εθνογραφία υπήρξε μια εθνογραφία του βουνού,¹⁹ δηλαδή των πληθυσμών που διαβιούν στα ορεινά και ημιορεινά συγκροτήματα της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου, εκεί όπου επικρατούν σε πιο «καθαρή» μορφή οι αξίες της «τιμής και της ντροπής». Στη συνέχεια συμπληρώθηκε από μια εθνογραφία της θάλασσας και της πεδιάδας, δηλαδή των πληθυσμών που λόγω των διαφορετικών εμφάσεων στις αξίες της μητρεστιακής συγγένειας και της μητροτοπικότητας προσφέρονταν ως πεδίο εφαρμογής των πρώιμων συζητήσεων γύρω από την ανθρωπολογία των γυναικών), κυρίως μια εθνογραφία του αιγαιακού χώρου.²⁰ Τη δεκαετία του '90 εμφανίζεται δυναμικά η εθνογραφία του βορειοελλαδικού χώρου, η ιστορικά πρόσφατη ενσωμάτωση του οποίου στο ελληνικό κράτος και η εθνοτικά μικτή σύνθεση των πληθυσμών του τον κατέστησαν ιδανικό πεδίο μελέτης διαφορετικών εθνοτικών ομάδων αλλά και πεδίο έντονων αντιπαραθέσεων γύρω από την 'ελληνικότητα' των μεθοριακών πληθυσμών. Ειδικότερα οι εξελίξεις στα Βαλκάνια έστρεψαν την προσοχή των εθνογράφων στη μελέτη εθνοτικών ομάδων που ιστορικά διακρίνονταν, κυρίως λόγω της ετερογλωσσίας τους, από τον κυρίαρχο πληθυσμό: τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της βορειοδυτικής Μακεδονίας (Danforth 1995, Αγγελόπουλος 1996, Agelopoulos 1997, Karakasidou 1997α, 1997β, Γιαννησοπούλου 1998, Hart 1999, van Boeschoten 2000α, Cowan 2001, Manos 2003), τους αρβανίτικους πληθυσμούς της Αττικής (Γεφού-Μαδιανού και Τουντασάκη 1998, Γεφού-Μαδιανού 1999), των Κυκλάδων (Τουντασάκη 1998) και της βόρειας Πελοποννήσου, τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Θράκης (Frangoroulos 1997, Tsibiridou 2000).²¹

Ωστόσο, ίσως το βασικότερο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η δυναμική εμπλοκή της εθνογραφίας με τα ζητήματα που έθετε η πολιτική των ταυτοτήτων. Μιλάμε για κύκλους θεματικών που ιστορικά συναρτώνται με την ερευνητική προοπτική που συγκροτήθηκε γύρω από το φύλο και επικεντρώνονται στη μελέτη της ατομικής ή της συλλογικής ταυτότητας.

Θεματολογικά, η ενασχόληση με το φύλο επηρέασε με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους την εθνογραφία της περιόδου. Πρώτον, αρκετές εργασίες συνεχίζουν την παράδοση που εγκαίνιασε ήδη από τη δεκαετία του '60 η Ernestine Friedl και καταγράφουν τη δυναμική εμπλοκή των γυναικών στο δημόσιο χώρο, και ειδικότερα στο πεδίο της θρησκείας (Hart 1992, Dubisch 1995). Επίσης αναλύουν τις σφαίρες της γυναικείας εργασίας και επιχειρηματικότητας (Galani-Moutafi 1993), όπως και τη γυναικεία συγγένεια (Vlachoutsikou 1997) και ομοκοινωνικότητα (Handman 1995, Kirtsoglou 2004).

Δεύτερον, άλλες εργασίες συνεχίζουν το πρόγραμμα μελέτης κοινωνικών πεδίων και πρακτικών εκτός οικιακού χώρου, με ερευνητικό άξονα την εννοιολόγηση του φύλου και γενικότερα του εαυτού. Πρόκειται για ένα πλούσιο πρόγραμμα, με εναλλακτικές εστίες πέρα από τη θηλυκότητα και τον ανδρισμό, το συναίσθημα (Papataxiarchis 1994), το σώμα (Παπαγαρουφάλη 1996, 2002) και τη σεξουαλικότητα (Yannakopoulos 1998α, 1988β, Kantisa 2002), σε συνάρτηση με τις ευρύτερες αλλαγές

(π.χ. νέες αναπαραγωγικές τεχνολογίες) αυτής της περιόδου. Οι μελέτες αυτές παρουσιάζουν τη δυναμική της πολιτισμικής διαφοροποίησης, την ποικιλία των ιδεολογικών αποχρώσεων αλλά και τις δυνάμεις της πολιτισμικής αδράνειας στο πλαίσιο της κρατικής πολιτικής σε ζητήματα, όπως για παράδειγμα το λεγόμενο «δημογραφικό» (Paxson 2002, Αθανασίου 2003).

Τρίτον, η αποφυσικοποίηση του φύλου και η προσέγγισή του με όρους κατασκευής προετοίμασε το έδαφος για την εφαρμογή της ίδιας θεωρητικής προβληματικής και στο ζήτημα της συλλογικής ταυτότητας.²² Έτσι, η βαλκανική κρίση και η διαμάχη γύρω από τη μακεδονική ταυτότητα βρήκε την ελληνική ανθρωπολογία πανέτοιμη να προτείνει ένα επιστημονικά έγκυρο πρόγραμμα συστηματικής, σε βάθος μελέτης των πολιτικών των ταυτοτήτων που ξεφυτρώνουν μετά το τέλος του 'ψυχρού πολέμου' αλλά και να προσφέρει ένα ανάχωμα στην εθνικιστική υστερία που ξέσπασε αυτήν την περίοδο. Η συμβολή της ελληνικής εθνογραφίας υπήρξε μεγάλη στη μελέτη της κατασκευής των συλλογικών –τοπικών, περιφερειακών, εθνοτικών ή εθνικών– ταυτοτήτων, τόσο στο πλαίσιο μιας «πολιτικής της εντοπιότητας» (Parataxiarchis 2001), δηλαδή πρακτικών και στρατηγικών που συναρθρώνουν καταφατικά, με όρους εξάρτησης και θεσμικής υπαγωγής, ή, αντιθετικά, με όρους αντίστασης (Herzfeld 1991, Theodossopoulos 1997), τις μικροκοινωνίες με το κράτος (Just 1992),²³ όσο και στο πλαίσιο εν γένει διεκδικήσεων εθνοτικών ή μειονοτικών ομάδων (Γούναρης, Μιχαηλίδης και Αγγελόπουλος 1997, Cowan 2000).

Στη συγκυρία της βαλκανικής κρίσης ο ερευνητικός αυτός ορίζοντας δεν περιέλαβε μόνο τη μελέτη των μηχανισμών συμβολικής συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας (Stewart 1994) αλλά τη συσχέτισε, συχνά μέσα από μια ιστορική ματιά, με κοινωνικούς, οικονομικούς και δημογραφικούς παράγοντες. Ορισμένες σημαντικές μελέτες, ειδικότερα για τους ιστορικά σλαβόφωνους πληθυσμούς, έδειξαν στο μικρο-επίπεδο την ομογενοποιητική λειτουργία των κρατικών μηχανισμών σε συνδυασμό με τη δράση των τοπικών, ελληνόφωνων ελίτ που συντάχθηκαν με το ελληνικό κράτος (βλ. Karakasidou 1997) καθώς και το μεγάλο βάρος των διασπορικών κοινοτήτων στην πρόσφατη αναβίωση του εθνικισμού και στη διεξαγωγή της διαμάχης (βλ. Danforth 1995). Παράλληλα, κατέγραψαν κάποιους από τους τρόπους παραγωγής και αναπαραγωγής της πολιτισμικής διαφοράς αλλά και τα μεγάλα μεθοδολογικά προβλήματα στην ρηματοποίηση και εθνογραφική καταγραφή της.

Κάποιες από αυτές τις μελέτες (π.χ. Karakasidou 1993, Danforth 1995) αποκαλύπτουν τις εκλεκτικές συγγένειες ανάμεσα στην αναβίωση του εθνικισμού και τις πολιτισμικές ορίζουσες του μεταπολιτευτικού εκδημοκρατισμού. Δείχνουν, με άλλα λόγια, πώς το άνοιγμα της πολιτικής σκηνής τη δεκαετία του '70 και η συνακόλουθη επαναβεβαίωση των τοπικών ταυτοτήτων στη βάση ουσιοκρατικών αντιλήψεων περί παράδοσης (Δέλτσου 1995, Ραπορούλιος 1996) απετέλεσαν μια ιδιαίτερως ευνοϊκή προϋπόθεση της εθνικιστικής έξαρσης στη διάρκεια της βαλκανικής κρίσης, όταν οι περιφερειακές (κυρίως η μακεδονική) ταυτότητες πολιτικοποιήθηκαν προσδίδοντας μια νέα δυναμική στον ελληνικό εθνικισμό. Έτσι, αυτές οι μελέτες αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες των πολιτισμικών, κοινωνικών και πολιτικών διαθλάσεων του εκδημοκρατισμού: περιγράφουν τις ταλα-

νώσεις και τις συνακόλουθες αλλαγές που έφερε στην ελληνική κοινωνία η Μεταπολίτευση του 1974, και το άνοιγμα της πολιτικής σκηνής και «προς τα κάτω».

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι μελέτες για τη συλλογική ταυτότητα έδειξαν ότι στα υλικά με τα οποία πλάθεται η εντοπιότητα ή το έθνος περιλαμβάνεται και το παρελθόν. Στο βαθμό που η αφήγηση της ιστορίας είναι στενά συναρτημένη με τους πολιτικούς σχεδιασμούς του τοπικισμού ή του εθνικισμού, το παρελθόν, είτε ως «χρόνος μνημειακός», ακινητοποιημένος στο χώρο, όπως στην περίπτωση των διατηρητέων, «παραδοσιακών» οικισμών (Herzfeld 1991, Καυτατζόγλου 2001), είτε ως μυθική γενεαλογία με την οποία νομιμοποιείται μια εθνική διεκδίκηση, όπως στην περίπτωση της αναθέρμανσης του Μακεδονικού ζητήματος (Danforth 1995, Karakasidou 1997α), καθίσταται αντικείμενο αμοιβαίας διεκδίκησης και διαμάχης. Για παράδειγμα στις αρχές της δεκαετίας του '90 η διαμάχη γύρω από το όνομα «Μακεδονία» εξελίσσεται σε μια αναμέτρηση γύρω από την κυριότητα της ιστορίας. Το ίδιο και η σύγκρουση των κατοίκων της παλαιάς πόλης του Ρεθύμνου και άλλων περιοχών που αμφισβητούν την μνημειοποίηση των σπιτιών τους από το ελληνικό κράτος. Σε αυτές τις διεκδικήσεις ο ρόλος της μνήμης, ως επιλεκτική αμνησία αλλά και ως δημιουργική ανακατασκευή (Παραδέλλης 1999α), είναι σημαντικός, ιδιαίτερα όταν πλησιάζουμε τα «χαμηλότερα» επίπεδα, την μικροκλίμακα της εντοπιότητας, εκεί όπου η μέριμνα της επεξεργασίας της συλλογικής ταυτότητας δεν είναι μόνο κρατική.

Η δημιουργική σύζευξη ανθρωπολογίας και ιστορίας είχε ήδη αρχίσει τις δεκαετίες του '70 και του '80 σε τρεις κατευθύνσεις: ιστορία της οικογένειας και της οικιακής ομάδας, ιστορική εθνογραφία και εργασίες για την κατασκευή του παρελθόντος.²⁴ Η έμφαση μέχρι τότε ήταν στον πρώτο τομέα έρευνας, όπου η ιστορική ανθρωπολογία είχε να επιδείξει έναν πλούσιο απολογισμό μελετών για τις ιστορικές διαδικασίες απλοποίησης της συγγένειας στην διάρκεια του ελληνικού 19ου αιώνα.²⁵ Τη δεκαετία του '90 υπήρξαν ενδιαφέροντα παραδείγματα εθνογραφικών θεωρήσεων του παρελθόντος σε νησιωτικές περιοχές με πλούσια αρχεία (Καλπουρτζή 2001, 2002, Galant 2002), ωστόσο, με τη βαθμιαία επούλωση των τραυμάτων των μακροχρόνιων εμφύλιων συγκρούσεων αλλά και την έκρηξη του διεθνούς ενδιαφέροντος σε ζητήματα μνήμης, το κέντρο βάρους μετατέθηκε στην τρίτη κατεύθυνση. Έτσι καθιερώθηκε ένα δυναμικό ερευνητικό πεδίο, με επίκεντρο τη δεκαετία του '40, στο οποίο οι τεχνικές της επιτόπιας έρευνας και της προφορικής ιστορίας συνδυάστηκαν με τις πιο κλασικές προδιαγραφές της ιστορικής διερεύνησης αλλά και τα όρια ιστορίας και ανθρωπολογίας έγιναν, πράγματι, δυσδιάκριτα. Οι μελέτες αυτές εξισορρόπησαν τα ιστορικά αφηγήματα προβάλλοντας τη σκοπιά των ηττημένων (Μπουσχοτέν 1997, 1998, Van Boeschoten 2000β, επίσης Kenna 2001) σε μια στιγμή που άλλαζε ριζικά ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων. Η εστίασή τους στην μικροκλίμακα της καθημερινής ζωής επίσης συμπλήρωσε την τυπικά μακροσκοπική θεώρηση της πολιτικής ιστορίας της περιόδου (Collard 1993, Θανοπούλου 2000, Lewkowich 2000). Παράλληλα ένας άλλος κύκλος μελετών εστίασαν στους τόπους και τους μηχανισμούς, συχνά ενσώματους, της μνήμης σε ποικίλα συμφραζόμενα (Hirschon 1993,

Seremetakis 1994, Μπενβένιστε και Παραδέλλης 1999, Παπαγαρουφάλη 1999, Sutton 2001).

Η έκρηξη της μνήμης, λοιπόν, σε συνδυασμό με την ανάδειξη των κάθε λογής υποκειμενικότητων, που κατέστησαν τις ταυτότητες πεδίο αμφισβήτησης και διαμάχης (Paradakis 1998), έφεραν στο προσκήνιο την «ιστορία», δηλαδή τις πολλαπλές, πολιτισμικά συγκροτημένες αφηγήσεις του παρελθόντος. Παρά το γεγονός ότι σε ορισμένες από τις μελέτες για το Μακεδονικό οι «ιστορίες» (δηλαδή οι εθνικιστικές αφηγήσεις) προσμετρήθηκαν με αναφορά σε ένα αναλυτικά διακριτό και ανώτερο επίπεδο, αυτό της ιστορίας ως συστηματικής γνώσης του παρελθόντος,²⁶ σε άλλες μελέτες (π. χ. Sutton 1998) η προσέγγιση της «ιστορίας» δεν γίνεται τόσο με όρους κριτικής οριοθέτησης όσο με όρους αναγνώρισης του διαπλαστικού της ρόλου στην αντίληψη του παρόντος. Οι «ιστορίες» (όπως και οι κλασικοί μύθοι) είναι συντεταγμένες με έναν πολιτισμικά ορισμένο τρόπο, συγκροτούνται μέσα από συγκεκριμένες μεταφορές («τα παλιά χρόνια», «έθιμο», «παράδοση»)²⁷. Στο βαθμό, λοιπόν, που χρησιμοποιούνται από τους ανθρώπους ως φίλτρα πρόσληψης και σχολιασμού του παρόντος, δεν έρχονται απλώς να επιβεβαιώσουν το βάρος που έχει το παρελθόν στο παρόν. Κυρίως έρχονται να οργανώσουν την παροντική δράση γύρω από έναν ιστορικά δεδομένο πολιτισμικό προσανατολισμό. Μιλάμε για αυτό που ο Marshall Sahlins (1985) ονόμασε «ιστορική συνείδηση», το καθεστώς ιστορικότητας που διέπει μια κοινωνία, και την αναπαραγωγή του στο παρόν.

Η επέκταση της συζήτησης για τη συλλογική ταυτότητα και την εννοιολόγηση του παρελθόντος στο πεδίο της μνήμης, με άλλα λόγια, απετέλεσε άλλον ένα σταθμό στην στροφή προς το υποκείμενο. Από την μία πλευρά, έδειξε ότι οι αφηγήσεις της ιστορίας δεν παράγονται μόνο από το κράτος και τις ελίτ αλλά και από τους απλούς ανθρώπους ως μετόχους της ιστορικής πράξης. Έτσι, δίπλα στη συντηρητική λειτουργία της «ιστορίας» ως όψης της επιβολής ενός σχεδίου του κράτους πάνω σε έναν πολιτισμικά ετερογενή πληθυσμό, προστέθηκε αυτήν την περίοδο και μία άλλη, αντίθετη λειτουργία: οι αφηγήσεις του παρελθόντος που ανασύρθηκαν με τις τεχνικές της προφορικής ιστορίας, κυρίως επειδή προέρχονταν από την πλευρά των ηττημένων ή των ενταγμένων στο κοινωνικό περιθώριο, δημιούργησαν ρήγματα και συνέβαλαν στη σχετικοποίηση της κυρίαρχης αφήγησης.²⁸

Από την άλλη πλευρά, η εθνογραφία της μνήμης δημιούργησε μια γέφυρα με τον άλλο σημαντικό τόπο της εθνογραφικής έρευνας αυτής της περιόδου, τη νεωτερικότητα. Επρόκειτο για μια μετεξέλιξη της συζήτησης πρώτα, γύρω από την ημιπεριφερειακή θέση της Ελλάδας στο παγκόσμιο σύστημα και, αργότερα, γύρω από τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, συζήτηση στην οποία είχαν πρωταγωνιστήσει κορυφαίοι Έλληνες κοινωνιολόγοι όπως ο Νίκος Μουζέλης και ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς. Την δεκαετία του '90, όταν ο εκσυγχρονισμός από αναλυτική κατηγορία μετατρέπεται σε κυρίαρχο πολιτικό αιτούμενο και σύνθημα και οι θεωρητικοί του εμπνευστές, που προέρχονται από τον επιστημονικό χώρο, ιδεολογικά δεσμεύονται στην εφαρμογή αυτού του σχεδίου, την ίδια αυτή περίοδο η εθνογραφική έρευνα προσεγγίζει την ελληνική νεωτερικότητα «από τα κάτω» και την σχολιάζει στο πλαίσιο των δικα-

δικασιών θεσμικής εμπέδωσης και ολοκλήρωσης του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας.

Οι μελέτες πάνω στη νεωτερικότητα, που εμφανίστηκαν τη δεκαετία του '90, κεφαλαιοποίησαν την προσπάθεια του Herzfeld να υπερβεί το δυστικό εξηγητικό μοντέλο, που αντιπαράθετει μια νεωτερικότητα (ευρωπαϊκή, «Ελληνας») προς μια παραδοσιακή (ανατολική, «Ρωμιός») εκδοχή της εθνικής ταυτότητας, και διόρθωσαν, κατά μία έννοια, την κάπως μονομερή εθνογραφική ενασχόληση με τις «καθλώσεις» της νεωτερικότητας (π.χ. «λαϊκισμός») που σημάδεψαν τη δεκαετία του '80.²⁹ Επικεντρώθηκαν, με άλλα λόγια, στις «θετικές» σημάνσεις της νεωτερικότητας όπως αυτές καταγράφονται σε νέους λόγους, όπως ο «φεμινισμός» (Cowan, 1995, Παπαγαρουφάλη και Georges 1993), ο «εκσυγχρονισμός» (Faubion 1993) ή ο εξευρωπαϊσμός (Argyrou 1996, Bakalaki 2003).

Ορισμένες από αυτές τις μελέτες προσεγγίζουν τη νεωτερικότητα «από τα μέσα» (Vlachoutsikou 1997), ως «τοπικό ιδίωμα» που χρησιμοποιείται σε ένα ορισμένο ιστορικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο (Argyrou 1996, κυρίως Sutton 1998) και όχι ως αναλυτική κατηγορία και σχήμα κατάταξης (όπως συνηθίζουν κοινωνιολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες). Κάποιες άλλες ορίζουν τη «νεωτερικότητα» σε ένα πιο γενικό και αφηρημένο επίπεδο (π.χ. ως την πρακτική της «σημαίνουσας μεταρρύθμισης», βλ. Faubion 1993: xx), την θεωρούν διαχρονική ιδιότητα της ιστορικής συνείδησης. Και οι μεν και οι δε, συναρτούν τη νεωτερικότητα με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, τάξεις ή πρόσωπα και εξετάζουν την υποκειμενική της πρόσληψη.³⁰ Η εθνογραφία της ελληνικής νεωτερικότητας είναι, λοιπόν, μια εθνογραφία των μεσαίων, αστικών στρωμάτων, που συσχετίζει την κοινωνική τους συγκρότηση και αναπαραγωγή με τις πολιτισμικές αντιλήψεις που την οργανώνουν και τη νομιμοποιούν. Είναι επίσης μια εθνογραφία των επιδράσεων που δέχεται η ελληνική κοινωνία την περίοδο της εντονότερης ενσωμάτωσής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σε κάθε περίπτωση μιλάμε όχι για μια αλλά για πολλές νεωτερικότητες.

Το ερευνητικό τοπίο της περιόδου δεν εξαντλείται στις παραπάνω βασικές κατευθύνσεις. Δίπλα τους ή ακόμη και στο εσωτερικό τους αναπτύσσεται μια ανθρωπολογία που συνδυάζει την εθνογραφική έρευνα με ζητήματα που τίθενται σε άλλα γνωστικά πεδία, όπως η ιατρική (Georges 1996, Παπαγαρουφάλη 1996, Μπλου 1999), η αρχαιολογία (Sutton 2000, Brown και Hamilakis 2003) ή η αρχιτεκτονική (Pavlidis και Sutton 1995). Είναι επίσης ενδιαφέρουσα η περίπτωση γνωστικών αντικειμένων, όπως ο υλικός πολιτισμός (Yalouri 2001, Petridou 2003) ή η μουσική (Panopoulos 2003a), τα οποία προσεγγίζονται με ριζικά νέους όρους, που δεν αποτελούν μετασχηματισμούς παλαιότερων λαογραφικών θεωρήσεων αλλά αντίθετα συνιστούν εφαρμογές σύγχρονων διεργασιών με βαθιές ρίζες στο εσωτερικό της ευρωαμερικανικής ανθρωπολογίας.

Συνολικότερα, αυτήν την περίοδο παρατηρείται μια θεαματική εγκατάλειψη των ιστορικών εξειδικεύσεων στη μελέτη της συγγένειας και της οικογένειας, μια σχεδόν μονομερής ενασχόληση με τις ταυτότητες, και μια δυστοκία στην κάλυψη μεγάλης σημασίας θεματικών περιοχών –π.χ. εργασία, αθλητισμός, μέσα μαζικής επικοινωνίας– που παρά τα μικρά βήματα προόδου παραμένουν «μαύρες τρύπες» της ελληνικής εθνογραφίας. Η

ελληνική εθνογραφία αυτής της περιόδου είναι ένα τοπίο με διάσπαρτες θεματικές και επιμέρους κύκλους συζητήσεων που επικοινωνούν μεταξύ τους δυσκολότερα απ' ό,τι στο παρελθόν.³¹

Από την άλλη πλευρά αρχίζουν να γίνονται κάποια πρώτα βήματα ανθρωπολογικής διερεύνησης ενός νέου πεδίου: των κοινωνικών και πολιτισμικών διαστάσεων του μεταναστευτικού φαινομένου, που σταδιακά καθιερώνεται στο επίκεντρο της ελληνικής εθνογραφίας (βλ. Βουτυρά 1997, Πετρονότη 1998, Παπαίλιας 2003). Μια νέα γενιά εθνογραφικών μελετών για τη μετανάστευση και τους πολιτισμικά ετερογενείς πληθυσμούς που έρχονται στην Ελλάδα σε αναζήτηση εργασίας μαζί με τις πιο πρόσφατες εργασίες για τις ρωγμές του εθνικιστικού κανόνα ανοίγουν το δρόμο για μια ανθρωπολογία της διαφοράς.

3. Οπτικές: Συνέχειες και ασυνέχειες

Η δεκαετία του '90 αποτελεί για την ελληνική εθνογραφία μια περίοδο κατεξοχήν πολυφωνική: πολλά και διαφορετικά μεθοδολογικά και θεωρητικά προγράμματα συνυπάρχουν, συχνά χωρίς να επικοινωνούν ή να σχολιάζουν αμοιβαία τις διαφορές τους, πράγμα που καθιστά ιδιαίτερα επίπονο έναν τέτοιο απολογισμό. Ωστόσο, πίσω από τον πλουραλισμό, που σηματοδοτεί το τέλος της εποχής ενός πιο ενιαίου εθνογραφικού λόγου, παρατηρούνται κάποιες βασικές τάσεις.

Πρώτον, έχουμε την απομάκρυνση από τον «αντικειμενισμό», δηλαδή την έμφαση στις εξωτερικές, παρατηρήσιμες όψεις της δράσης, και από τον «κοινωνιοκεντρισμό», δηλαδή την απόλυτη αναλυτική προτεραιότητα στις κοινωνικές σχέσεις συχνά σε βάρος των πολιτισμικών διαστάσεων της δράσης (βλ. Τσιμπιρίδου 2003), που χαρακτηρίζουν πολλές από τις εθνογραφικές αναλύσεις της προηγούμενης περιόδου. Τη δεκαετία του '90 επικρατεί η κριτική αποστασιοποίηση από κάθε είδους υποστασιοποιητικό λόγο και η στροφή στη μελέτη των εννοιολογήσεων του εαυτού σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Αυτό είναι και το ευρύτερο νόημα που έχει η έννοια της κατασκευής: συνίσταται στη μεγαλύτερη έμφαση ως προς τις αντιλήψεις των ανθρώπων, είτε αυτές περιγράφονται ως ένα βαθμό συγκροτημένοι λόγοι είτε νοούνται ως απλές «φωνές».³²

Μπορεί στην περίπτωση της ελληνικής εθνογραφίας οι χρήσεις της θεωρίας της κατασκευής να εμπνέονται κατά κανόνα από τον πολιτικό ριζοσπαστισμό (και αντιρατσισμό) ιστορικών εκδοχών της (μποασιανής) πολιτισμικής ανθρωπολογίας, ωστόσο καλύπτουν μια μεγάλη ποικιλία οπτικών που συνιστούν ερμηνείες της από διαφορετικές αφητηρίες -το μαρξισμό, τη θεωρία της πρακτικής, το μεταδομισμό ή την ποιητική- και άρα παράγουν διαφορετικές εφαρμογές. Μελέτες για την κατασκευή του φύλου, του σώματος ή του συναισθήματος αλλά και για την πολιτισμική πρόσληψη της νεωτερικότητας ή του παρελθόντος βρίσκονται εγγύτερα στις προδιαγραφές της συμβολικής ανθρωπολογίας και του μεταδομισμού και άρα εκφράζουν με μεγαλύτερη συνέπεια αυτή τη στροφή. Αντίθετα, η μελέτη της συλλογικής ταυτότητας φάνηκε να αφήνει πολύ μεγαλύτερα περιθώρια για την εφαρμογή των ιστορικά γηγεμονικών προγραμμάτων (π. χ. μαρξισμός) στο νέο πλαίσιο.³³

Δεύτερον, τη δεκαετία του '90 έχουμε την αποδέσμευση από την (συν)ολιστική τύπου προσέγγιση και την επικράτηση μιας «εθνογραφίας του (επι)μέρους» (Παπαταξιάρχης 1992: 44-

73). Αυτό επιβεβαιώνεται τόσο στο επίπεδο του είδους του αντικείμενου στο οποίο επικεντρώνεται αυτή την περίοδο το ενδιαφέρον των εθνογράφων όσο και από τον τρόπο θεώρησής του. Η προσέγγιση ενός σχετικά μικρού και γεωγραφικά οροθετημένου συνόλου ανθρώπων (τυπική εκδοχή του οποίου υπήρξε η αγροτική κοινότητα) και η (συν)ολιστική θεώρηση των διαφορετικών διαστάσεων της κοινωνικής τους ζωής με τον τρόπο που υπέδειξε ο Campbell εγκαταλείπεται. Οι εθνογράφοι στρέφουν την προσοχή τους σε επιμέρους μορφώματα, συλλογικές διαδικασίες ή πρακτικές, ακόμη και σε «αντικείμενα» με μια πλούσια πολιτισμική σήμανση ενώ, κατά κανόνα, δεν ανάγουν το επιμέρους στο όλο.

Η τάση αυτή παρακολουθεί τη μεγάλη ανάπτυξη και εξειδίκευση της εθνογραφικής έρευνας στον ελληνικό χώρο, αποτελεί σύμπτωμα 'προόδου', καθώς μάλιστα απαιτούνται πλέον πιο ειδικές γνώσεις για τη συστηματική διερεύνηση των επιμέρους πεδίων. Ως σύμπτωμα της αποδόμησης μιας εκ των κορυφαίων ίσως σταθερών της ανθρωπολογικής ανάλυσης, του γεωγραφικού χώρου, ανοίγει το δρόμο σε μια ανθρωπολογία της διαφοράς. Ταυτόχρονα θέτει σε νέες βάσεις την απολύτως απαραίτητη πράξη της ανθρωπολογικής σύγκρισης. Αν η αναφορά σε ένα κοινό πλαίσιο -το οποίο παλαιότερα εξασφάλιζε η αναφορά σε περιβάλλοντα, ολοποιητικά μορφώματα όπως το (εθνικό) κράτος- αποτελούσε μια λογική προϋπόθεση της σύγκρισης, σήμερα πλέον η σύγκριση ανάμεσα σε αυτές τις επιμέρους μονάδες απαιτεί ίσως μια νέα σύλληψη του (όλου) πλαισίου, όχι πλέον με όρους γεωγραφικού χώρου αλλά ιστορικού χρόνου. Ο κοινός ιστορικός χρόνος, το παρόν της εθνογραφικής έρευνας που διατρέχει τα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής και πολιτικής ολοκλήρωσης προσφέρει μια νέα εκδοχή του όλου, ιδιαίτερα στην περίπτωση που ο ιστορικός χρόνος είναι χαρακτηρισμένος (π.χ. ως 'νεωτερικός'). Στην ελληνική εθνογραφία αυτή την προοπτική φαίνεται να διερευνούν μάλλον υπαινικτικά οι μελέτες εκείνες που εστιάζουν στη 'νεωτερικότητα' (και τον 'εκουγχρονισμό'), συγκριτικά εντάσσοντας την Ελλάδα στην ανθρωπολογική συζήτηση για τις 'άλλες' ή τις πολλαπλές νεωτερικότητες.

Τρίτον, οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με τη σχετικά δυναμική συμμετοχή της ελληνικής εθνογραφίας στην «πειραματική στιγμή» της ανθρωπολογίας. Το αίτημα να γνωρίσουμε αυτόν που γνωρίζει τη στιγμή που γνωρίζει σε σχέση με αυτό που γνωρίζει (βλ. Ruby 1982) είχε μεγάλη απήχηση στις εθνογραφία της Ελλάδας. Έτσι η στροφή στο υποκείμενο, όπως συνέβη και διεθνώς, συνοδεύτηκε από εθνογραφικούς πειραματισμούς και αναθεωρήσεις του εθνογραφικού ρεαλισμού, τον οποίο με μεγάλη ευαισθησία είχε υπηρετήσει η προηγούμενη γενιά. Στο μέσο της δεκαετίας του '90 η δημοσίευση μιας σειράς βιβλίων με αναθεωρητικό προσανατολισμό, κυρίως από αμερικανούς ανθρωπολόγους, δίνει την εντύπωση ότι είχε εξαντληθεί ο εμπειρικός δυναμισμός της ελληνικής εθνογραφίας: σαν να είχαμε φθάσει σε ένα σημείο κορεσμού στη μελέτη των κοινωνικών και πολιτισμικών μορφωμάτων και άρα, θα έπρεπε να στραφούμε αναστοχαστικά στην επεξεργασία των γνωστικών μας μέσων.

Οι μελέτες αυτές προσπάθησαν να διαχειρισθούν μεθοδολογικά την υποκειμενικότητα του/της εθνογράφου όχι απλώς τοποθετώντας την αντίκρου στην υποκειμενικότητα αυτών τους

οποίους μελετά -όπως συμβαίνει στη συγκριτική παράθεση της εθνογραφικής εμπειρίας σε μια τυπικά ελληνική «παραδοσιακή» τελετή πυροβολίας και σε μια αντίστοιχη τυπικά αμερικανική, «new age», την οποία επιχειρεί ο Loring Danforth (1989)- αλλά ως συστατικό στοιχείο της εθνογραφικής αναπαράστασης. Σε κάποιες περιπτώσεις πρόκειται για την αναστοχαστική παρουσία του/της εθνογράφου σε μια πολυεπίπεδη γνωστική διαδικασία που εμπλέκει τους 'άλλους', τα μέσα της γνώσης και το προσωπικό βίωμα: αυτό ισχύει στην εθνογραφική προσέγγιση του θρησκευτικού προσκυνήματος στην Τήνο από την Jill Dubisch (1995). Σε κάποιες άλλες το εγχείρημα παίρνει την μορφή ενός ιδιότυπου διαλόγου ανάμεσα στον εθνογράφο και έναν επίλεκτο συνομιλητή, όπως συμβαίνει στην 'εθνογραφική βιογραφία' του Ανδρέα Νενεδάκη από τον Michael Herzfeld (1997a) ή ακόμη, στην περίπτωση μιας εντόπιας εθνογράφου, συνίσταται σε μια κυριολεκτική αυτοεθνογραφία (Panourgia 1995). Από τα πρώιμα και ίσως ακραία συμπτώματα αυτής της τάσης είναι και η μόνη ίσως μελέτη που προγραμματικά αποστράφηκε τον χαρακτηρισμό «εθνογραφία» (Faubion 1993: xxiv) την ίδια ώρα που στο αντικείμενό της, την αστική, εκσυγχρονιστική ελίτ, περιλάμβανε και πανεπιστημιακούς, ίσως και ανθρωπολόγους.

Ο «εκδημοκρατισμός» της εθνογραφικής προσέγγισης και η προώθηση μιας επιστημολογίας που εξισώνει παρατηρητή και παρατηρούμενο, ένα πρόγραμμα που με τόσο έντονο τρόπο είχε εξαγγελθεί στο *Anthropology through the Looking Glass*, βρήκε έρεισμα και στην εμμονή των εντόπιων ανθρωπολόγων προς την εθνογραφική μελέτη της δικής τους κοινωνίας. Στο πλαίσιο της «κατ' οίκον ανθρωπολογίας», η μεγαλύτερη πολιτισμική συνάφεια παρατηρητή και παρατηρούμενου δημιουργεί προϋποθέσεις για την άρση των συνεπειών που έχει η αναπαραγωγή των αποικιοκρατικών ιεραρχιών στον καταμερισμό της εθνογραφικής εργασίας. Από την άλλη πλευρά, η σταδιακή καθιέρωση της «κατ' οίκον» ανθρωπολογίας αποδεικνύεται πολύ πιο σημαντική εξέλιξη από τους εθνογραφικούς πειραματισμούς. Σε συνδυασμό με τις δημογραφικές ανακατατάξεις και την αυξανόμενη ελληνοποίηση της κοινότητας των εθνογράφων της Ελλάδας, η «κατ' οίκον» ανθρωπολογία έχει πλέον καταστεί ο κυρίαρχος τρόπος εθνογραφικής προσέγγισης της ελληνικής κοινωνίας και ο κύριος διαμορφωτικός παράγοντας της ελληνικής ανθρωπολογίας.

4. Οι ανθρωπολόγοι:

Η ελληνοποίηση της ελληνικής εθνογραφίας

Η πολλαπλότητα των θεματικών και ο θεωρητικός και μεθοδολογικός πλουραλισμός που χαρακτηρίζει την ελληνική εθνογραφία αυτής της περιόδου συναρτάται με τη μεγάλη δημογραφική της ανάπτυξη. Επίσης συνδέεται με τη γεωγραφική επέκταση και διασπορά των θεσμικών της κέντρων, τα οποία επικοινωνούν δυσκολότερα από ότι στο παρελθόν, καθώς και με τη διατάραξη των ιστορικών ισορροπιών ανάμεσά τους. Χωρίς αμφιβολία η ελληνική εθνογραφία σταδιακά παύει να αποτελεί ένα σχεδόν αγγλοσαξονικό μονοπώλιο. Κάποια στατιστικά μεγέθη, τα οποία προκύπτουν από την ανάλυση μιας προσωπικής βάσης δεδομένων με διδακτορικές διατριβές στην κοινωνική ανθρωπολογία με ελληνικό θέμα, είναι ενδεικτικά. Όσον αφορά τις χώρες παραγωγής εθνογραφικού έργου σε διδακτορικό επί-

πεδο, ξεχωρίζουν τέσσερις. Προηγείται η Βρετανία (23 διατριβές την περίοδο 1990-2003) και ακολουθούν οι Ηνωμένες Πολιτείες (18), η Ελλάδα (13) και η Γαλλία (13).³⁴ Η αγγλοσαξονική θεσμική πρωτοκαθεδρία ωστόσο σταδιακά περιορίζεται αφού το ποσοστό των διατριβών που εκπονούνται σε αγγλοσαξονικά ιδρύματα μειώνεται από 80% την περίοδο 1956-1989 σε 57% την περίοδο 1990-2003. Αναδεικνύεται έτσι και θεσμικά ένας πλουραλισμός.

Η πληθυντική αυτή κατάσταση φαίνεται να είναι μεταβατική καθώς «διορθώνεται» από τη σημαντικότερη εξέλιξη αυτής της περιόδου, τη μεγάλη αλλαγή στην εθνοτική σύνθεση της κοινότητας των εθνογράφων της Ελλάδας. Ενώ τις δεκαετίες του '60 και του '70 το σύνολο σχεδόν των ερευνητών ήταν ξένοι, η εικόνα αλλάζει σε κάποιο βαθμό τη δεκαετία του '80 και δραματικά τα τελευταία χρόνια. Την περίοδο μέχρι το 1990 οι έλληνες εθνογράφοι αποτελούσαν περίπου το 26% του συνόλου. Από το 1990 μέχρι σήμερα το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε στο 86%. Παράλληλα, ένα αξιοσημείωτο μέρος αυτής της ερευνητικής δραστηριότητας, το 22%, έχει πλέον ως θεσμική της αναφορά τα Πανεπιστημιακά Τμήματα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στην Ελλάδα (Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο).

Η «ελληνοποίηση» της εθνογραφικής έρευνας είναι εν μέρει όψη της θεσμικής ανάπτυξης της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα. Αυτές και αυτοί που πρωτοστάτησαν στη θεσμική εγκατάσταση της ανθρωπολογίας κυρίως στον πανεπιστημιακό χώρο διαμόρφωσαν την ανθρωπολογική τους ταυτότητα στις ανθρωπολογικές μητροπόλεις της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών και στη συντριπτική τους πλειονότητα ερευνητικά επικεντρώθηκαν στην Ελλάδα. Η πρώτη ουσιαστικά γενιά των ελλήνων ανθρωπολόγων ολοκλήρωσαν τις διδακτορικές τους σπουδές περίπου τη δεκαετία του '80, πολλοί από αυτούς υπό την καθοδήγηση των ξένων εθνογράφων, και στελέχωσαν τα πρώτα προγράμματα ανθρωπολογικών σπουδών και τα ερευνητικά κέντρα την ίδια περίοδο. Η γενιά αυτή λειτούργησε ως αγωγός των πολιτισμικών ροών που συγκροτούν την ελληνική ανθρωπολογία ως προϊόν μετακένωσης ιδεών από τον ευρωαμερικανικό στον ελληνικό χώρο συνδέοντας στενά την τοπική ανθρωπολογική σκηνή με το διεθνές της περιβάλλον.

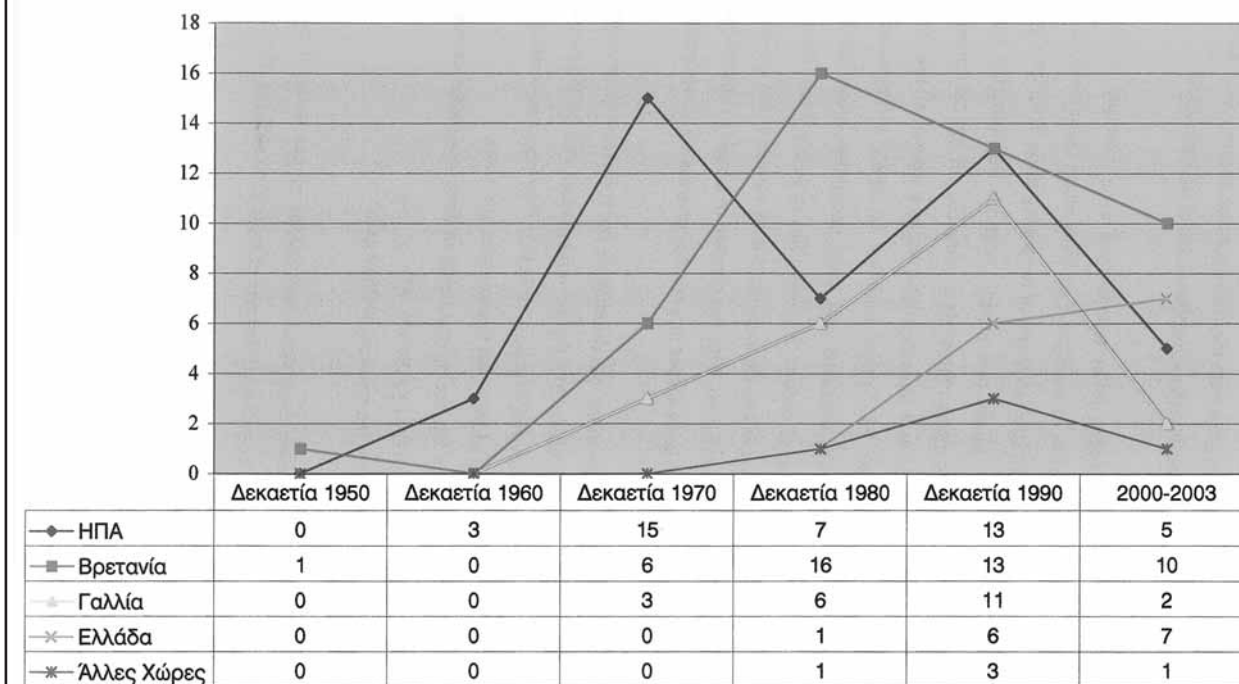
Υπ' αυτήν την έννοια, η ελληνική ανθρωπολογία, που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό της ελληνικής εθνογραφίας και ανατράφηκε στο θεωρητικό κλίμα και στα μεθοδολογικά της πρότυπα, που υπήρξε σε μεγάλο βαθμό θεσμική προβολή της ξενόγλωσσας εθνογραφίας της Ελλάδας στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, καθίσταται όλο και περισσότερο το κύριο πλαίσιο αναπαραγωγής της τελευταίας. Οι όροι πλέον αντιστρέφονται. Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Στην αρχή της Μεταπολίτευσης η τότε ακμάζουσα ελληνική εθνογραφία πολύ λίγο συνέπιπτε με τη θεσμικά σχεδόν ανύπαρκτη ελληνική ανθρωπολογία. Αντίθετα, μετά από τρεις δεκαετίες τα δύο πεδία όλο και περισσότερο τείνουν να ταυτίζονται. Η στενή συνάρτηση αυτών των δύο, τυπικά διακριτών, πεδίων έχει ορισμένες αμοιβαίες επιπτώσεις τις οποίες εν κατακλείδι θα ήθελα να σχολιάσω.

Πρώτον, οι ρίζες τις οποίες διέθετε η ελληνική ανθρωπολογία στο εσωτερικό της διεθνούς εθνογραφικής παράδοσης για την Ελλάδα τής προσέδωσαν έναν αέρα εξωστρέφειας (και

ΠΙΝΑΚΑΣ

Διδακτορικές διατριβές στην κοινωνική ανθρωπολογία με ελληνικό θέμα
Διαχρονική κατανομή: 1950-2003
Ανάλυση ως προς την χώρα θεσμικής εγκατάστασης του ερευνητή
(Αριθμός διατριβών)

κοσμοπολιτισμού) και τής επέτρεψαν τον σχετικά εύκολο συγχρονισμό με την ευρωπαϊκή κοινωνική και πολιτισμική σκέψη. Το κυριότερο, οι υψηλής ποιότητας εργασίες της πρώτης και δεύτερης γενεάς ξένων εθνογράφων της Ελλάδας πρόσφεραν ένα μέτρο σύγκρισης στους νεότερους Έλληνες συναδέλφους τους και παράλληλα, επέβαλαν τον εθνογραφικό κανόνα ως τον κύριο ταυτοποιητικό παράγοντα της θεσμικά νεότευκτης επιστήμης. Έτσι, τη δεκαετία του '90, περίοδο μεγάλης θεσμικής ανάπτυξης της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα και ταυτόχρονα περίοδο μεγάλης επέκτασης του σύγχρονου ανθρωπολογικού λόγου στις περιφέρειες της Ευρώπης, και κυρίως στις χώρες του τέως 'υπαρκτού σοσιαλισμού', όπου ιστορικά είχαν επικρατήσει ιστορικά ξεπερασμένα κακέκτυπα της σύγχρονης ανθρωπολογίας, οι Έλληνες ανθρωπολόγοι ήταν αρκετά έτοιμοι να συμμετάσχουν παραγωγικά και να αξιοποιήσουν τις νέες δυνατότητες επικοινωνίας με τις ευρωπαϊκές συναδέλφους τους. Οι δύο διαδικασίες τροφοδοτήθηκαν αμοιβαία. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση της ανθρωπολογίας μέσα από την Ευρωπαϊκή Ένωση Κοινωνικών Ανθρωπολόγων (EASA) προσέφερε χρήσιμα στηρίγματα και πολύτιμες θεσμικές αναφορές στους Έλληνες ανθρωπολόγους. Αυτοί με τη σειρά τους εντάχθηκαν σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο ανάμεσα στις μητροπόλεις (Βρετανία, Γαλλία, Σκανδιναβικές χώρες) και τις περιφέρειες, (Ανατολική Ευρώπη) του αναδυόμενου κοινού ευρωπαϊκού ανθρωπολογικού χώρου. Η γλωσσική ανθρωπολογική 'υπό-παράδοση' που συγκροτούν μαζί με άλλες αντίστοιχες του Ευρωπαϊκού

Νότου, συνιστούν μια 'μεσοπεριφέρεια'.³⁵ Εν ολίγοις, τη δεκαετία του '90 η θεσμικά νεότευκτη επιστήμη συγκροτείται με αναφορά σε ένα διεθνές περιβάλλον, συμμετέχει στις διεθνείς θεωρητικές διεργασίες με αξιώσεις, συμβάλλει σε αυτές χωρίς ωστόσο να πρωταγωνιστεί.

Δεύτερον, η πρόσδεση της ελληνικής ανθρωπολογίας στη διεθνή εθνογραφία της Ελλάδας αντανάκλαται και στα θεωρητικά προγράμματα που υιοθετούνται αυτήν την περίοδο, προγράμματα τα οποία αποτυπώνονται στα πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών ή στην ελληνόφωνη ανθρωπολογική βιβλιογραφία. Τη δεκαετία του '90 η αναπτυσσόμενη ελληνική ανθρωπολογία απομακρύνθηκε από το 'σύμμεκτο' μοντέλο, που την περιέγραφε ως επιστήμη συμπληρωματική άλλων, σημαντικότερων κλάδων -της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, ακόμη και της γεωγραφίας- στη βάση μιας προγραμματικής προτεραιότητας στο 'κοινωνικό', και διεκδίκησε μια αυτόνομη ταυτότητα απέναντι στις όμορες επιστήμες. Το περιεχόμενο αυτής της νέας ταυτότητας συγκροτήθηκε με τα υλικά της 'πολιτισμικής στροφής', που όπως είδαμε συντελείτο εκείνη την περίοδο στη διεθνή εθνογραφία της Ελλάδας. Η διεργασία αυτή παραπέρα ενισχύθηκε από τις ζυμώσεις που συνόδεψαν την ευρωπαϊκή ενοποίηση της ανθρωπολογίας, δηλαδή από τη σταδιακή υπέρβαση της κατάταμής της σε 'εθνικές σχολές' (Βρετανική, Γαλλική και Γερμανική), καθώς και από τη νομιμοποίηση της αμερικανικής σχολής της 'πολιτισμικής' ανθρωπολογίας και της συνακόλουθης σύζευξής της επί

ευρωπαϊκού εδάφους με την ιστορικά αντίθετη παράδοση της 'κοινωνικής' ανθρωπολογίας.

Έτσι, τη δεκαετία του '90 στην πλειονότητά τους οι Έλληνες ανθρωπολόγοι συμμετέχουν στις παραπάνω θεωρητικές διεργασίες. Ως φορείς της νέας θεωρητικής ταυτότητας και υπηρετώντας το πρόγραμμα της 'από-οικειώσης', της κριτικής επανεξέτασης των κοινών τόπων, εργάζονται υπέρ μιας ανανέωσης των επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου που περνά μέσα από τη σύγκρουση με τις εθνοκεντρικές καταβολές του κυρίαρχου, κοινωνιοκεντρικού, θεωρητικού παραδείγματος στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Η ελληνική ανθρωπολογία (αυτοπροσδι)ορίζεται ως το αντίθετο της λαογραφίας, και άρα προσλαμβάνεται από τρίτους ως παράδειγμα ενός ριζοσπαστικού και συχνά ενοχλητικού αντι-εθνοκεντρισμού. Παραπέρα μέσα από την ανάδειξη της πολιτισμικής διάστασης των κοινωνικών φαινομένων καθιστά πιο ευδιάκριτη τη διαφορά της με την ελληνική κοινωνιολογία, μια διαφοροποίηση που είχε ατονήσει λόγω της μεγάλης σύμπτωσης των δύο επιστημών στο επίπεδο του γνωστικού αντικειμένου. Παράλληλα, επαναπροσδιορίζει τη σχέση της με την ελληνική ιστοριογραφία πολλαπλασιάζοντας την επικοινωνία με πιο ισότιμους όρους. Τη δεκαετία του '90 η ελληνική ανθρωπολογία έχει έντονο άρωμα ιστορίας.

Τρίτον, η 'ελληνοποίηση' της ελληνική εθνογραφίας στο βαθμό που δεν συνοδεύεται από μια παράλληλη ανάπτυξη της εθνογραφικής έρευνας 'άλλων κοινωνιών' από Έλληνες ανθρωπολόγους φαίνεται να απομακρύνει την ελληνική ανθρωπολογία από τις διαπολιτισμικές της αφετηρίες στην ξενόγλωσση εθνογραφία της Ελλάδας και να την περιορίζει στα μεθοδολογικά και πολιτικά πλαίσια της 'κατ' οίκον ανθρωπολογίας'. Η 'κατ' οίκον ανθρωπολογία' την οποία άσκησε με πλούσια αποτελέσματα η πρώτη γενιά Ελλήνων ανθρωπολόγων συμβάλλοντας και αυτή στη διεθνή νομιμοποίησή της, αναπαράγεται ως κυρίαρχος ερευνητικός προσανατολισμός στην επόμενη γενεά. Μπορεί να μην προτιμάται με όρους 'ιθαγενισμού', δηλαδή με αναφορά στα δῆθεν 'εγγενή' γνωστικά πλεονεκτήματα που διαθέτουν οι εντόπιοι έναντι των ξένων,³⁶ ωστόσο τα όριά της καθίστανται εμφανή, ιδιαίτερα καθώς η ελληνική ανθρωπολογία αδυνατεί να παράγει την εξωστρεφή ματιά στο εσωτερικό της μέσα από μελέτες σε «άλλες» κοινωνίες.

Τι είδους ανθρωπολογία μπορεί να παράγει η εθνογραφία της διπλανής πόρτας; Πόσο ο πληθωρικός αναστοχασμός της σήμερα μπορεί να αναπληρώσει την αφρικανιστική ματιά του Campbell και του Peristiany; Πώς θα μπορέσουμε να αποφύγουμε τον κίνδυνο της αυτοαναίρεσης, της μετατροπής του φιλόδοξου εγχειρήματος της ανθρωπολογικής διερεύνησης των κοινών τόπων σε μια κοινότοπη και κατ' επίφαση ανθρωπολογία, που αντί να παράγει με τις δικές της δυνάμεις, στο εσωτερικό της, την εξωστρεφή ματιά, εξακολουθεί να την εισάγει, με όλο και πιο έμμεσους τρόπους, αποσυνδεδεμένους από την πρωτογενή εθνογραφική έρευνα, την καταναλώνει ως έμβλημα, απαραίτητο σύμβολο νομιμοποίησης στις διεθνείς της σχέσεις. Ας αρκεσθώ εδώ να επισημάνω ότι η ερευνητική επικέντρωση στους «δικούς μας άλλους» ίσως αποτελεί έναν από τους τρόπους με τους οποίους θα απαντηθεί το πιο δύσκολο ερώτημα

που αντιμετωπίζει η ελληνική ανθρωπολογία στις αρχές του 21ου αιώνα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. τον απολογισμό της νεοελληνικής ιστοριογραφίας από τον Αντώνη Λιάκο (Σύγχρονα Θέματα, τχ. 76-77, 2001) και της πολιτικής επιστήμης από τον Χρήστο Λυριτζή, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 81, 2002.
- 2 Βλ. «La Grèce face à l'altérité», *Ethnologie Française* 35 (2), 2005.
- 3 Ενδεικτικά τη δεκαετία του '90 είχαμε μια αύξηση των διδακτορικών που βασίζονται σε εθνογραφική έρευνα στον ελληνικό χώρο της τάξης του 75% ως προς τη δεκαετία του '70 και 50% ως προς τη δεκαετία του '80 ενώ τα πρώτα τρία χρόνια της τρέχουσας δεκαετίας έχουν ολοκληρωθεί περίπου τόσες διατριβές όσες ολοκληρώθηκαν ολόκληρη τη δεκαετία του '70 (βλ. πίνακα).
- 4 Οι νεοελληνικές σπουδές εισέρχονται στην «εποχή της εθνογραφίας» αφού η ανθρωπολογική ενασχόληση με «το εφήμερο, το μεταβατικό, το επουσιώδες, το τυχαίο και το αντιφατικό» φαίνεται να επιτρέπει στην εθνογραφία έναν καλύτερο συγχρονισμό με το «πνεύμα» των φυλετικών μας καιρών (Lambropoulos 1997, σ. 199).
- 5 Για την ανάπτυξη της εθνογραφικής έρευνας στον ελληνικό χώρο την πρώτη περίοδο βλ. Κουρούκλη 1978 και Παπαταξιάρχης 1992, 2003. Επίσης βλ. Zoia 1990, Dubisch 1998, Ραπορούλιος 2003 και Τουντασάκη 2003. Οι κλασσικές εθνογραφικές εργασίες της δεκαετίας του '60 σε συνδυασμό με το αξιακό σύστημα που ανέδειξαν αποτελούν πλέον οι ίδιες αντικείμενο ιστορικών μελετών. Βλ. Αβδελά 2002.
- 6 Βλ. Marcus και Fischer 1986.
- 7 Την επόμενη χρονιά η Marilyn Strathern (1987) εισηγάει τη βρετανική συμβολή στις μεθοδολογικές αναθεωρήσεις.
- 8 Βλ. Clifford 1988.
- 9 Κάτι που το είχαν ήδη κάνει κάποιοι Έλληνες μαρξιστές κοινωνιολόγοι.
- 10 Η αντιμετώπιση των υποστασιοποιητικών παρενεργειών μιας διύιστικής λογικής στη μελέτη της συλλογικής ταυτότητας απασχολεί τον Herzfeld σε μια σειρά από βιβλία του. Βλ. Herzfeld 1987, 1997β.
- 11 Και οι δύο τόμοι υπήρξαν προϊόντα του συνεδρίου που συνόδεψε την ίδρυση του πρώτου Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στην Ελλάδα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου το 1986.
- 12 Ενδεικτικά βλ. Collier και Yanagisako 1987, Sanday και Goodenough 1990.
- 13 Για μια αποτίμηση των αντίστοιχων εξελίξεων στην ευρωπαϊστική ανθρωπολογία βλ. Goddard 1994.
- 14 Το ζήτημα βέβαια δεν περιορίζεται στην ελληνική εθνογραφία όπου η κριτική του Herzfeld ήταν καταλυτική. Για μια πρόσφατη επισκόπηση των πραγμάτων στην «ανθρωπολογία της Μεσογείου» βλ. Albera, Blok και Bromberger 2000.
- 15 Βλ. Μουζέλης 1994.
- 16 Η επισκόπηση αυτή, που δεν μπορεί λόγω χώρου να είναι απολύτως διεξοδική, περιλαμβάνει κυρίως έργα που βασίζονται σε συστηματική εθνογραφική έρευνα.
- 17 Η περιγραφή του εθνογραφικού τοπίου με όρους υποκλάδων είναι δύσκολη. Η εθνογραφία της Ελλάδας, ήδη από τα πρώτα της βήματα, βασίστηκε σε μια ολιστική οπτική που δεν ενθάρρυνε τις κατατμήσεις του αντικειμένου της και την ανάπτυξη εξειδικεύσεων. Ήταν ταυτόχρονα μια ανθρωπολογία των κοινωνικών σχέσεων, των οικονομικών δραστηριοτήτων, των πολιτικών μορφωμάτων, των θρησκευτικών αντιλήψεων και των αξιών.
- 18 Είναι χαρακτηριστικό ότι οι διδακτορικές διατριβές που γεωγραφικά εστιάζουν στον αστικό και ημιαστικό χώρο αυξήθηκαν τη δεκαετία του '90. Για μια υπεράσπιση της εθνογραφικής εστίασης στον αγροτικό χώρο λόγω της στενής του αλληλεξάρτησης με τον αστικό βλ. Just 2000. Επίσης βλ. Δαμιανάκος κ.ά. 1997, Βεΐκου 1998.

- 19 Για μια πρώτη καταγραφή αυτών των τάσεων βλ. Dimen και Friedl 1976. Το βουνό παράλληλα είναι το ιδανικό περιβάλλον των οικονομικών εκείνων εξειδικεύσεων, π.χ. ημινομαδική ή όχι κτηνοτροφία, που συνάδουν με τον κοινωνικό ατομισμό, τις αρνητικές μορφές αμοιβαιότητας και την πατριαρχική, πατροπλευρικά εκτεταμένη οικογένεια (βλ. Νιτσιάκος και Κασίμης 2000).
- 20 Για παραδείγματα μελετών που συνεχίζουν αυτήν την παράδοση τη δεκαετία του '90 βλ. Dubisch 1993, Dimitriou-Kotsoni 1993 και Papataxiarchis 1995.
- 21 Αλλά και θρησκευτικών μειονοτήτων όπως οι Έλληνες Εβραίοι (Lewkowicz 1994 και Handman 2003).
- 22 Στο ζήτημα αυτό η συμβολή του πρώιμου έργου του Herzfeld (1982) αλλά και του έργου *Anthropology through the Looking Glass* ήταν επίσης μεγάλη.
- 23 Από μίαν άλλη σκοπιά, αυτήν της «κοινωνικής ποιητικής», ο Herzfeld (1997) συνέχισε τα διεισδυτικά του σχόλια πάνω στις εντάσεις ανάμεσα στα επίσημα μοντέλα που προωθεί το ελληνικό κράτος και τη βιωματική εμπειρία των πολιτών.
- 24 Για μια επισκόπηση βλ. Παπαταξιάρχης 1993α.
- 25 Οι μελέτες αυτές συνεχίστηκαν τη δεκαετία του '90. Ενδεικτικά βλ. Sant-Cassia και Bada 1992, Κουρούκλη 1993, Papataxiarchis 1993β, Καυτατζόγλου 1997. Για μια πρόσφατη επισκόπηση βλ. Papataxiarchis και Petmezas 1998.
- 26 Ο Danforth (1995), για παράδειγμα, αντιπαραθέτει την ελληνική και μακεδονική εθνικιστική αφήγηση προς την επιστημονική εκδοχή της ιστορίας. Εδώ υποδηλώνεται μια άποψη περί «χρήσης» της ιστορίας για συγκεκριμένους σκοπούς, δηλαδή η αντίστιξη μιας ιδιοτελούς προς μια ανιδιοτελή, επιστημονική αφήγηση. Η Karakasidou (1997α, σ. 232-4) υπογραμμίζει τη διαβρωτική εμβέλεια του εθνικιστικού κανόνα που περιθωριοποιεί και εντέλει αδρανοποιεί την τοπική μνήμη όταν δεν χωράει στο σχήμα της εθνικής αφήγησης.
- 27 Το πολιτισμικό αυτό συντακτικό γίνεται πιο ευανάγνωστο και πολυσχιδές καθώς απομακρυνόμαστε από τους επίσημους λόγους και πλησιάζουμε τους ανεπίσημους, αυτούς που παράγονται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας και εμφορούνται από τοπικές μέριμνες και εμπειρίες.
- 28 Η μνήμη, ως μορφή δράσης μέσα στην οποία συμφύρονται το παρελθόν με το παρόν, είναι παράγοντας ενδυνάμωσης και η ανθρωπολογία που της προσφέρει χώρο λειτουργεί ως παράγοντας ενδυνάμωσης. Η πλειονότητα των σχετικών μελετών διέπεται από έναν χειραφετικό τόνο, τάσσεται υπέρ των κοινωνικών κατηγοριών που ιστορικά βρέθηκαν σε μειονεκτική θέση. Έχει στόχο: «να ενδυναμώσει φωνές που δεν ακούγονται συχνά και να προβάλει τα ανεπίσημα νοήματα» (Herzfeld 1991, σ. 13).
- 29 Είναι χαρακτηριστικό ότι η λέξη «αμφισβήτηση» κυριαρχεί στο ανθρωπολογικό γλωσσάρι των εθνογράφων που μελετούν την ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του '80 και εστιάζουν την προσοχή τους σε μορφές αντίστασης και αντικρατισμού. Βλ. Herzfeld 1991 και Papataxiarchis 1999.
- 30 Σε μια περίπτωση, η ταυτοποίηση με τη «Δύση» αποτελεί υποστασιοποιητική τακτική και τρόπο ταξικής κυριαρχίας (Argyrou 1996). Σε μια άλλη, η ελληνική νεωτερικότητα συνιστά έναν «ιστορικό κονστρουκτιβισμό», δηλαδή πρακτική της εκσυγχρονιστικής ελίτ που εξειδικεύεται στην ανασηματοδότηση του ιστορικού παρελθόντος (Faubion 1993, σ. xx).
- 31 Ακόμη και οι εθνογραφικές εργασίες για τη νεωτερικότητα, που αναφέρονται προγραμματικά στο μακρο-επίπεδο, εκεί που ευνοούνται οι συνθέσεις, αποτελούν περισσότερο μαρτυρίες για την ίδια την ανθρωπολογία παρά για την κοινωνία στην οποία αναφέρονται.
- 32 Σε κάποιες περιπτώσεις οι εννοιολογήσεις αυτές εντοπίζονται όχι μόνο στο επίπεδο του προφορικού λόγου, δηλαδή στο τι λένε οι άνθρωποι, αλλά και στο επίπεδο της πρακτικής. Ωστόσο η στροφή στη μελέτη του

λόγου όλο και περισσότερο σηματοδοτεί την απομάκρυνση από τη μελέτη της συμπεριφοράς.

- 33 Για παράδειγμα, ο Danforth (1995, σ. 11-27) μιλάει για «εθνοτικό εθνικισμό» αλλά και για την «αποδόμηση του έθνους», ενώ η «υλική θεωρία του έθνους» που υιοθετεί η Karakasidou (1997, σ. 20-24) ευθέως παρέμπει στον μαρξισμό και στις θεωρίες περί «επινόησης της παράδοσης».
- 34 Στη Βρετανία το LSE (9) παίρνει τα σκήπτρα από την Οξφόρδη και ακολουθούν το Cambridge (6), το Manchester (2), το UCL (2) και το Sussex (2). Στις Ηνωμένες Πολιτείες υπάρχει μια πιο συμμετρική κατανομή του εθνογραφικού έργου ανάμεσα στο New School (4), το Columbia (2), το Harvard (2), το California (Berkeley) (2) κ. ά. Αντίθετα στη Γαλλία, η EHESS (13) διατηρεί το μονοπώλιο ενώ στην Ελλάδα κατανέμεται ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου (10) και στο Πάντειο Πανεπιστήμιο (3).
- 35 Βλ. Pina-Cabral 2000, σ. 120.
- 36 Για τη σχετική συζήτηση ανάμεσα σε Ελληνίδες ανθρωπολόγους βλ. Γεφού-Madianou 1993 Σερμετάκη 1994β, και Bakalaki 1997.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Ε., *Διά λόγους τιμής: Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.
- Albera, D., Blok, A. και C. Bromberger, επιμ., *L'anthropologie de la Méditerranée*. Παρίσι, Maisonneuve et Larose, 2000.
- Αγγελόπουλος, Γ., «Γαμήλιες ανταλλαγές σε πολιτισμικά μικτές αγροτικές κοινότητες της Μακεδονίας. Η σημασία τους για τη διάκριση των πληθυσμών», στο Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης και Γ. Αγγελόπουλος, επιμ., *Ταυτότητες στη Μακεδονία*. Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
- , «From Bulgarievo to Nea Krasia, from 'Two Settlements' to 'One Village': Community formation, collective identities and the role of the individual», στο P. Mackridge και E. Yannakakis, επιμ., *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Οξφόρδη, Berg, 1997.
- , «Political practices and multiculturalism: The case of Salonika», στο J. Cowan, επιμ., *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, Λονδίνο, Pluto Press, 2000, σ.140-155.
- Αθανασίου, Α., «Η πειθαρχία της συνέχειας: Σώμα, χρόνος και βιοπολιτική στην Ελλάδα σήμερα», *Σύγχρονα Θέματα* 82, 2003, σ. 45-52.
- Argyrou, V., *Tradition and Modernity in the Mediterranean: The Wedding as Symbolic Struggle*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Bakalaki, A., «Students, natives, colleagues: Encounters in Academia and the field», *Cultural Anthropology* 12, 1997, σ. 502-526.
- , «Locked into security, keyed into modernity: The selection of burglaries as source of risk in Greece», *Ethnos* 68, 2003, σ. 209-229.
- Βείκου, Χ., *Το Κακό Μάτι: Η Κατασκευή της Οπτικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, 466 σ.
- Βουτυρά, Ε., «Βίαιες μετακινήσεις, μεταναστεύσεις και επαναπατρισμός: Διλήμματα ταυτότητας των Ελλήνων της Κεντρικής Ασίας», στο *Η διασπορά των Ελλήνων στη Ρωσία από την πτώση της Πόλης μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1997.
- Brown, K. S. και Y. Hamilakis, επιμ., *The Usable Past: Greek Metahistories*. Lanham, Lexington Books, 2003.
- Campbell, J.K., *Honour, Family and Patronage*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1964.
- Γιαννησοπούλου, Μ., «Αλμωπία: Παρελθόν, παρόν και μέλλον», στο *Μακεδονία και Βαλκάνια: Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.
- Clifford, J., *The Predicament of Culture*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1998.
- Clifford, J. και G. Marcus, επιμ., *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1986.

- Collard, A., «Διερευνώντας την 'κοινωνική μνήμη' στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1989.
- Collier, J. και S. Yanagisako, επιμ., 1987, *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, Stanford, Stanford University Press, 1987.
- Γούναρης, Β., Ι. Μιχαηλίδης και Γ. Αγγελόπουλος, επιμ., *Ταυτότητες στη Μακεδονία*. Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.
- Couroucli, M., "Heroes and their shadows: The hungry, the humble and the powerful", *Journal of Mediterranean Studies* 3, 1993, σ. 99-116.
- Cowan, J. K., "Being a feminist in contemporary Greece: Similarity and difference reconsidered", στο Ν. Charles και F. Hughes-Freeland, επιμ., *Practicing Feminism: Identity, Difference, Power*, Λονδίνο, Routledge, 1995, σ. 61-85.
- , "Idioms of belonging: Polyglot Articulations of local experience in a Greek Macedonian town", στο P. Mackridge και E. Yannakakis, επιμ., *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Οξφόρδη, Berg, 1997.
- , "Ambiguities of an emancipatory discourse: The making of a Macedonian minority in Greece", στο J. Cowan, M.-B. Dembour και R. Wilson, επιμ., *Culture and Rights*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- , επιμ., *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, Λονδίνο, Pluto Press, 2000.
- Δαμιανάκος, Στ., Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης και Β. Ντισιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*, Αθήνα, Πλέθρον-ΕΚΚΕ, 1997.
- Danforth, L. M., *Firewalking and Religious Healing: The Anastenaria of Greece and the American Firewalking Movement*, Princeton, Princeton University Press, 1989.
- , *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton, Princeton University Press, 1995. (Ελληνική μετάφραση από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1999).
- Δασκαλοπούλου-Καπετανάκη, Σ., «Εγκατάσταση, προίκα, κληρονομιά: Κατά φύλα διαφοροποιήσεις», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993.
- Δέλτσου, Ε., «Ο 'ιστορικός τόπος' και η σημασία της 'παράδοσης' για το έθνος-κράτος», *Εθνολογία* 4, 1995, σ. 107-26.
- Dimen-Schein, M. και E. Friedl, επιμ., *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus*, Τ. 268-κ.ε., Νέα Υόρκη, Annals of the New York Academy of Sciences, 1976.
- Dimitriou-Kotsoni, S., "The Aegean cultural tradition". *Journal of Mediterranean Studies* 3, 1993, σ. 62-76.
- Doumanis, N., *Myth and Memory in the Mediterranean: Remembering Fascism's Empire*, Λονδίνο, Mac Millan, 1997.
- Dubisch, J., επιμ., *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986.
- , "Foreign chickens' and other outsiders: Gender and community in Greece", *American Ethnologist* 20, 1993, σ. 272-287.
- , *In a Different Place: Pilgrimage, Gender, and Politics at a Greek Island Shrine*, Princeton, Princeton University Press, 1995.
- , "Lovers in the field: sex, dominance and the female anthropologist", στο D. Kulick και M. Willson, επιμ., *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*, Routledge, 1995.
- , "Europe through the back door: Doing anthropology in Greece", στο S. Parman, επιμ., *Europe in the Anthropological Imagination*, New Jersey, Prentice Hall, 1998.
- Faubion, J. D., *Modern Greek Lessons: A Primer in Historical Constructivism*, Princeton, Princeton University Press, 1993.
- Frangopoulos, Y., "Religion, identity and political conflict in a Pomak village in Northern Greece", στο S. Vertovec και C. Peach, επιμ., *Islam in Europe: The Politics of Religion and Community*, Λονδίνο, MacMillan, 1997.
- Galani-Moutafi, V., "From agriculture to tourism: Property, labor, gender and kinship in a Greek island village (part one)", *Journal of Modern Greek Studies* 11, 1993, σ. 241-270.
- Gallant, T. W., *Experiencing Dominion: Culture, Identity and Power in the British Mediterranean*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2002.
- Gefou-Madianou, D., "Mirroring ourselves through western texts: The limits of an indigenous anthropology", στο H. Driessen, επιμ., *The Politics of Ethnographic Reading and Writing: Confrontations of Western and Indigenous Views*, Saarbrücken, Breitenbach, 1993, σ. 160-181.
- , "Cultural polyphony and identity formation: Negotiating tradition in Attica", *American Ethnologist* 26, 1999, σ. 412-439.
- , "Disciples, discipline and reflection: Anthropological encounters and trajectories", στο M. Strathern, επιμ., *Anthropological Studies in Accountability, Ethics and the Academy*, Λονδίνο, Routledge, 2000.
- Gefou-Madianou, D. και I. Toundassaki, "The Arvanites of Greece: A bibliographical approach", *Modern Greek Society Newsletter* 26, 1998, σ. 1-88.
- Georges, E., "Fetal ultrasound imaging and the production of authoritative knowledge in Greece", *Medical Anthropology Quarterly* 10, 1996, σ. 157-175.
- Goddard, V. A., "From the Mediterranean to Europe: Honour, kinship and gender", στο V. A. Goddard, J. R. Llobera και C. Shore, επιμ., *The Anthropology of Europe: Identity and Boundaries in Conflict*, Οξφόρδη, Berg, 1994, σ. 57-92.
- Handmann, M.-E., «Les amitiés féminines à Arnaia (Macédoine grecque)», στο S. Damianakos κ.ά., επιμ., *Brothers and Others*, Αθήνα, Centre national de recherches sociales, 1995.
- , «Les romaniotes, minorité de la minorité juive de Grèce», στο G. Drettas, επιμ., *Minorités religieuses de la Grèce contemporaine. Mésogeios* 20-21, 2003, σ. 147-182.
- Hart, J., *New Voices in the Nation: Women and the Greek Resistance, 1941-1964*. Ithaca και Λονδίνο, Cornell University Press, 1996.
- Hart, L., *Time, Religion, and Social Experience in Rural Greece*, Lanham, Maryland, Rowman and Littlefield, 1992.
- , "Culture, civilization and demarcation at the northwestern borders of Greece", *American Ethnologist* 26, 1999, σ. 196-220.
- Herzfeld, M., *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, Austin, University of Texas Press, 1982.
- , *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987. (Ελληνική μετάφραση από τις Εκδόσεις Αλεξάνδρεια).
- , *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton, Princeton University Press, 1991.
- , *Portrait of a Greek Imagination: An Ethnographic Biography of Andreas Nenedakis*. Chicago, The University of Chicago Press, 1997a.
- , *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*, Λονδίνο, Routledge, 1997β.
- Hirschon, E., «Μνήμη και ταυτότητα», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλη, επιμ., *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993.
- Θανοπούλου, Μ., *Η προφορική μνήμη του πολέμου: Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2000.
- Just, R., "Ethnicity and the village: The 'Them' and 'Us' of family and state", στο J. Burke και S. Gauntlett, επιμ., *Neohellenism*, Sydney, 1992.
- , *A Greek Island Cosmos: Kinship and Community on Meganisi*, Οξφόρδη, James Currey, 2000.

- Καλπουρτζή, Ε., *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών: Το παράδειγμα της Νάξου τον 17ο αιώνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- , *Για τη Γαλαζιανή και για τον σκλάβο: Δοκίμες ιστορικής εθνογραφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Kantsa, V., “‘Certain places have different energy’: Spatial transformations in Eresos, Lesbos”, στο G. L. Q. (*Journal of Lesbian and Gay Studies*) 8, 2002, σ. 35-55.
- Karakasidou, A., “Politicizing culture: Negating ethnic identity in Greek Macedonia”, *Journal of Modern Greek Studies* 11, 193, σ. 1-28.
- , *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia 1870-1990*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1997a.
- , “Women of the family, women of the nation: National enculturation among slav speakers in northwest Greece”, στο P. Mackridge και E. Yannakakis, επιμ., *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Οξφόρδη, Berg, 1997b.
- , “Protocol and pageantry: Celebrating the nation in northern Greece”, στο M. Mazower, επιμ., *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, Princeton, Princeton University Press, 2000.
- Κασίμης, Χ. και Λ. Λουλούδης, επιμ., *Ύπαιθρος χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Πλέθρον, 1999.
- Καυτατζόγλου, Ρ., *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου: Συρράκο, 1898-1930*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1997.
- , *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόποι και μνήμη στα αναφιώτικα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- Kenna, M., *The Social Organization of Exile: Greek Political Detainees in the 1930's*, Amsterdam, Harwood Academic Publisher, 2001.
- Κουρούκλη, Μ., «Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 2, 1978, σ. 83-90.
- , «Οικογενειακές δομές και πρότυπα διαμονής στην Κέρκυρα τον 19^ο αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993a.
- Kirtsoglou, E., *For the Love of Women: Gender and Gay Identity in a Greek Provincial Town*, Λονδίνο, Routledge, 2004.
- Lambropoulos, V., “Modern Greek Studies in the Age of Ethnography”, *Journal of Modern Greek Studies* 15, 1997, σ. 197-208.
- Lewkowicz, B., “‘Greece is my home, but...’: Ethnic identity of Greek Jews in Thessaloniki”, *Journal of Mediterranean Studies* 4, 1994, σ. 225-240.
- , “‘After the war we were all together’: Jewish memories of postwar Thessaloniki”, στο M. Mazower, επιμ., *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, Princeton, Princeton University Press, 2000.
- Loizos, P. και E. Papataxiarchis, επιμ., *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1991.
- Malaby, T. M., *Gambling Life: Dealing in Contingency in a Greek City*, Σικάγο, University of Illinois Press, 2003.
- Manos, I., “To dance or not to dance: Dancing dilemmas in a border region in N. Greece”, *Focaal. European Journal of Anthropology* 41, 2003, σ. 21-32.
- Marcus, G. και M. Fischer, *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1986.
- Moore, R., “Gender and alcohol use in a Greek tourist town”, *Journal of Tourism Research* 22, 1995, σ. 300-313.
- Μουζέλης, Ν., «Η νέα ανθρωπολογία: Από τον ανδροκεντρισμό στο φεμινισμό», *Το Βήμα της Κυριακής*, 9-10-1994.
- Μπακαλάκη, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας», *Διαβάζω* 33, 1993, σ. 52-58.
- Μπενβενίστε, Ρ. και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1999.
- Μπλου, Ε., *Η δημιουργία της ελληνικής ψυχιατρικής*, Αθήνα, Εξάντας, 1999.
- Μπουσούχτεν, Ρ. Β., *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.
- , *Περάσαμε πολλές μπόρες, κορίτσι μου*, Αθήνα, Πλέθρον, 1998.
- Ντισιάκος, Β. και Χ. Κασίμης, επιμ., *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής: Συγκρότηση και μετασηματισμοί*, Αθήνα, Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, 2000.
- Πανουπουλος, Ρ., “Revitalizing the past, contextualizing the present: Cultural responses to the tradition of improvised singing in Aegean Greece”, *Journal of Mediterranean Studies* 6, 1996, σ. 56-69.
- , “Animal bells as symbols: Sound and hearing in a Greek island village”, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9, 2003a, σ. 639-656.
- , “Between self and others: The academic establishment of Greek anthropology”, στο D. Dracklé, I. Edgar και T. Schippers, επιμ., *Educational Histories of European Social Anthropology*, Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2003β.
- Panourgia, N., *Fragments of Death, Fables of Identity: An Athenian Anthropography*, Madison, University of Wisconsin Press, 1995.
- Papagaroufali, E. και E. Georges, “Greek women in the Europe of 1992: Brokers of European cargoes and the logic of the west”, στο G. Marcus, επιμ., *Perilous States: Conversations on Culture, Politics, and Nation*, Σικάγο The University of Chicago Press, 1993.
- Papagaroufali, E., “Xenotransplantation and transgenesis: (Im-)moral stories about human-animal relations in the west”, στο Ph. Descola και G. Palsson, επιμ., *Nature and Society: Anthropological Perspectives*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1996, σ. 240-255.
- Παπαγαρουφάλη, Ε., «Δωρεά Σώματος, Δωρεά Οργάνων: Παιχνίδια Λήθης και Μνήμης», στο Ρ. Μπενβενίστε και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1999.
- , *Δώρα ζωής μετά θάνατον*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002.
- Papadakis, Y., “Greek Cypriot narratives of history and collective identity: Nationalism as a contested process”, *American Ethnologist* 25, 1998, σ. 149-165.
- Papailias, P., “‘Money of kurbet is money of blood’: The making of a ‘hero’ of migration at the Greek-Albanian border”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29, 1059-1078, 2003.
- Παπαταξιάρχης, Ε., «Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1992, σ. 11-98.
- , «Το παρελθόν στο παρόν: Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1993a.
- , “La valeur du ménage: Classes sociales, stratégies matrimoniales et loi ecclésiastique à Lesbos au 19e siècle”, στο S.Woolf, επιμ., *Espaces et Familles dans l'Europe du Sud à l'Age Moderne*, Παρίσι, éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1993β, σ. 109-142.
- , «Émotions et stratégies d'autonomie en Grèce égéenne», *Terrain* (ειδικό τεύχος με θέμα «Les Émotions») 22, 1994, σ. 5-20.
- , “Male Mobility and Matrifocality in the Aegean Basin”, στο S.Diamianakos, M.-E.Handman, J.Pitt-Rivers και G.Ravis-Giordani, επιμ., *Brothers and Others: Essays in Honour of John Peristiany*, Αθήνα και Παρίσι, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και Maison des Sciences de l'Homme, 1995, σ. 219-239.

- , «Για την πανεπιστημιακή αποκατάσταση της κοινωνικής ανθρωπολογίας στην Ελλάδα», στο Δ. Αλεξανδρόπουλος, επιμ., *Οι κοινωνικές επιστήμες στην Ελλάδα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1999.
- , “Contest with money: Gambling and the politics of disinterested sociality in Aegean Greece”, στο S. Day, E. Papataxiarchis και M. Stewart, επιμ., *Lillies of the Field*, Boulder, Westview Press, 1999.
- , “Dealing with disadvantage: The construction of the self and the politics of locality”, στο D. Albera, A. Blok και C. Bromberger, επιμ., *L’anthropologie et la Méditerranée*, Παρίσι, Maisonneuve et Larose, 2001.
- , «Η κοινωνική ανθρωπολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα: Τα πρώτα βήματα», στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, επιμ., *Κοινωνικές Επιστήμες και Πρωτοπορία στην Ελλάδα 1950-1967*, Αθήνα, Gutenberg, 2003.
- Παπαταξιάρχης Ε. και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1992.
- Papataxiarchis, E. και S. Petmezas, “The Devolution of Property and Kinship Practices in Late- and Post-Ottoman Ethnic Greek Societies: Some Demo-economic Factors of 20th Century Transformations”, στο G. Bouchard και J. Goy, επιμ., *Nécessités Economiques et Pratiques Juridiques*, Ρώμη, École Française de Rome, 1998.
- Παραδέλλης, Θ., «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Ρ. Μπενβενίστε και Θ. Παραδέλλης, επιμ., *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1999.
- Paradellis, T., “Procreation metaphors in rural Greece: Cultivating, bread-making, weaving”, στο Ρ. Loizos και Ρ. Heady, επιμ., *Conceiving Persons: Ethnographies of Fertility and Growth*, Λονδίνο, Athlone Press, 1999.
- Pavides, E. και S. B. Sutton, επιμ., *Constructed Meaning: Form and Process in Greek Architecture*, *Modern Greek Studies Yearbook* 10/11, 1995, σ. 271-536.
- Paxson, H., “Rationalizing sex: Family planning and the making of modern lovers in urban Greece”, *American Ethnologist* 29, 2002, σ. 1-28.
- Petridou, E., “The taste of home” στο D. Miller, επιμ., *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*, Οξφόρδη, Berg, 2003.
- Πετρονώτη, Μ., *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα, UNESCO/EKKE, 1998.
- Pina-Cabral, J., “The future of social anthropology”, *Social Anthropology* 13, 2005, σ. 119-128.
- Plexousaki, E. και K. Yannakopoulos, «Le mal purifié: Manipulation du sida en Grèce», *L’Homme* 139, 1996, σ. 125-135.
- Ruby, J., *A Crack in the Mirror: Reflexive Perspectives in Anthropology*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1982.
- Sahlins, M., *Islands of History*, Chicago, University of Chicago Press, 1985.
- Sanday, P. και R. G. Goodenough, επιμ., *Beyond the Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990.
- Sant-Cassia, P. και C. Bada, *The Making of the Modern Greek Family*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Seremetakis, C. N., “Introduction”, στο *The Senses Still: Perception and Memory as Material Culture in Modernity*, Chicago, University of Chicago Press, 1994β.
- Stewart, C., “Syncretism as a dimension of nationalist discourse in modern Greece”, στο C. Stewart και R. Shaw, επιμ., *Syncretism/Anti-Syncretism: The Politics of Religious Synthesis*, Λονδίνο, Routledge, 1994.
- Strathern M., “Out of context: The persuasive fictions of anthropology”, *Current Anthropology* 28, 1987.
- Sutton, D. E., *Memories Cast in Stone: The Relevance of the Past in Everyday Life*, Οξφόρδη, Berg, 1998.
- , *Rememberance of Repasts: An Anthropology of Food and Memory*, Οξφόρδη, Berg, 2001.
- Sutton, S., επιμ., *Contingent Countryside: Settlement, Economy, and Land Use in the Southern Argolid since 1700*, Stanford, Stanford University Press, 2000.
- Theodossopoulos, D., 1997, “Turtles, farmers and ‘ecologists’: The cultural reason behind a community’s resistance to environmental conservation”, *Journal of Mediterranean Studies* 7, 1997, σ. 250-267.
- Τουντασάκη, Ε., «Οι γραπτές ιστορικές πηγές και η σημασία τους για την ανθρωπολογική προσέγγιση των σύνθετων κοινωνιών», στο Γ. Παπαγεωργίου, επιμ., *Μέθοδοι της Κοινωνιολογικής Έρευνας*, Αθήνα, Τυπωθήτω 1998, σ. 223-253.
- , «Ανθρωπολογία και λαογραφία: Από την εκατέρωθεν αδιαφορία στην υπό όρους αναγνώριση αμοιβαίων ωφελημάτων», *Δοκίμες* 11-12, 2003, σ. 7-63.
- Tsibiridou, F., *Les Pomak dans la Thrace grecque: Discours ethnique et pratiques socioculturelles*. Παρίσι, L’Harmattan, 2000.
- Τσιμπιρίδου, Φ., «Αναγνώσεις του ‘κοινωνικού’ από την ανθρωπολογία στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης», *Μνήμων* 25, 2003, σ. 185-202.
- Van Boeschoten, R., “When difference matters: Sociopolitical dimensions of ethnicity in the district of Florina”, στο J. K. Cowan, επιμ., *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, Λονδίνο, Pluto Press, 2000α.
- , “The impossible return: Coping with separation and the reconstruction of memory in the wake of the civil war”. Στο Μ. Mazower (επιμ.), *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, Princeton, Princeton University Press, 2000β.
- Vlachoutsikou, C., “Mothers-in-law and daughters-in-law: Politicizing confrontation”, *Journal of Modern Greek Studies* 15, 1997, σ. 283-302.
- Yalouri, E., *The Acropolis. Global Fame, Local Claim*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Berg, 2001.
- Υαννακοπούλος, Κ., «Πολιτικές σεξουαλικότητας και υγείας την εποχή του AIDS», *Σύγχρονα Θέματα* 66, 1998α, σ. 76-86.
- , «Corps érotique masculin et identités sexuelles au Pirée et à Athènes». *Gradhiva. Revue d’Histoire et d’Archives d’ Anthropologie (Αφιέρωμα Anthropologie des Sexes)* 23, 1998β, σ. 101-107.
- Zoia, G., «L’anthropologie en Grèce», *Terrain* 14, 1990, σ. 143-151.

